

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь бакалавр

на тему: «ПОРУШЕННЯ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ ЯК ПРИЧИНА
СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ»

Виконала: студентка IV курсу, П/41 групи
спеціальності 053 Психологія
освітньо-професійна програма
«Психологія»
Липкан Руслана Русланівна
Керівник: к. психол. н., доцент, доцент
кафедри психології
Гуртовенко Н. В.

Рецензент:
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Сафін О. Д.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ.....	7
1.1. Поняття та типи дитячо-батьківських відносин.....	7
1.2. Особливості психологічного розвитку дітей дошкільного віку.....	15
1.3. Психологічні порушення під впливом сімейних стосунків.....	22
РОЗДІЛ 2. ВИЯВЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	30
2.1. Організація та методики дослідження впливу сімейних стосунків на психологічний розвиток дітей дошкільного віку.....	30
2.2. Обробка та аналіз результатів дослідження на констатуючому етапі дослідження впливу сімейних стосунків.....	34
2.3. Психокорекційна робота щодо подолання порушень сімейних стосунків як причини соціальної дезадаптації дітей.....	48
ВИСНОВКИ	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58
ДОДАТКИ.....	63

ВСТУП

Гармонійний розвиток дитини є важливим державним завданням, що досить закономірно. Дійсно, в останні роки кількість людей, які страждають від психологічних розладів, значно зросла в нашій країні. Серед них багато дітей дошкільного віку.

Чим пояснюється цей тривожний факт? В даний час концепція поліфакторної етіології психологічних розладів у дітей є найбільш поширеною. Іншими словами, визнано, що у виникненні та розвитку таких порушень взаємодіють біологічні та соціальні механізми.

Ряд вітчизняних авторів пов'язують виникнення психологічних розладів у дітей з психічними травмами. До таких вчені відносять страх, раптове відлучення від матері, госпіталізація без матері до п'яти років, хірургічні втручання та дисфункціональні дитячо-батьківські відносини. У той же час, аналіз більшості досліджень показує: у дитинстві головна причина психологічних порушень не є гострими, а затяжні психічні травми або психотравмуючі ситуації відносно слабкі, але тривало діючі та неодноразово повторювані подразники. У дитинстві психотравмуючі ситуації впливають із сімейних стосунків і тісно пов'язані з тим, як взаємодіють між собою діти та батьки. Серед патогенних факторів, які викликають невротизацію, хронічно несприятлива ситуація в сім'ї. Рівень психологічного напруження в таких сім'ях має тенденцію до наростання. І в результаті – психологічні порушення у всіх членів сім'ї, і насамперед у дітей.

Актуальність дослідження визначається недостатністю уваги до вирішення проблем психологічної діагностики та корекції, що виникли внаслідок порушених відносин у сім'ї. Виняток – окремі праці медиків – О. І. Захарова, В. І. Гарбузова та ін. Тому розвиток теоретичних та методологічних принципів психокорекційної роботи з дітьми та їх близьким середовищем є надзвичайно актуальним.

Мета дослідження: вивчення впливу дитячо-батьківських стосунків на психологічний розвиток дітей.

Об'єктом дослідження є психологічний розвиток дітей дошкільного віку.

Предмет: процес впливу дитячо-батьківських стосунків на психологічний розвиток дітей дошкільного віку.

Гіпотеза: рівень психологічного розвитку дітей покращиться, якщо: визначені основні напрямки та зміст психологічної діагностики для виявлення неблагополучної ситуації в сім'ях та рівень психологічного здоров'я дітей; забезпечена цільова орієнтація психологічної діагностики для виявлення впливу дитячо-батьківських відносин на психологічний розвиток дітей дошкільного віку.

Виходячи з мети та гіпотези, були поставлені **наступні завдання:**

- 1) теоретично обґрунтувати психолого-педагогічні особливості психологічного розвитку дошкільнят та дитячо-батьківських відносин;
- 2) підібрати діагностичні методики для виявлення неблагополучної ситуації в сім'ї через порушення дитячо-батьківських стосунків;
- 3) розглянути та апробувати на практиці методи виявлення психологічного стану дітей;
- 4) розробити корекційну програму для подолання порушень дитячо-батьківських відносин;
- 5) провести порівняльний аналіз динаміки психологічного розвитку дітей.

На першому етапі був проведений аналіз психолого-педагогічної літератури щодо проблеми впливу дитячо-батьківських стосунків на психологічний розвиток дітей дошкільного віку, вивчався стан проблеми, що досліджується в психолого-педагогічній практиці регіону.

Основними методами дослідження були : аналіз наукової літератури, вивчення психолого-педагогічного досвіду, спостереження, анкетування, бесіда, прогнозування, констатуючий експеримент.

На другому етапі була розроблена стратегія дослідження, уточнювалася гіпотеза, апробувалися педагогічні умови практично за допомогою навчально-методичного комплексу; обґрунтовувалися критерії та показники

сформованості поняття про вплив дитячо-батьківських відносин на психологічний розвиток дітей дошкільного віку.

Основні методи дослідження: теоретичне моделювання, діагностичні методики (тестування, анкетування, аналіз продуктів діяльності), формуючий експеримент.

На третьому етапі дослідження оброблялися та узагальнювалися отримані кількісні та якісні результати; уточнювалися висновки; проводилося оформлення результатів дослідження.

Основні методи дослідження: аналіз, синтез, узагальнення та систематизація матеріалу, методи математичної обробки результатів дослідження, контрольний експеримент.

Наукова новизна дослідження:

- розкрито змістовні характеристики психологічного розвитку дошкільнят з психолого-педагогічної точки зору та особливості впливу на нього дитячо-батьківських відносин;
- обґрунтовано алгоритм використання методики у діагностичному процесі роботи з виявлення психологічного стану дітей дошкільного віку та впливу на нього дитячо-батьківських відносин;
- розроблено корекційну програму з подолання порушень відносин між дітьми та батьками.

Експериментальна база дослідження: у дослідно-експериментальній роботі було досліджено 24 дитини (та їх сім'ї), що становлять склад групи.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати дослідження можуть бути використані практичними психологами щодо подолання соціальної дезадаптації дітей як результату порушення сімейних стосунків.

Результати апробації : основні теоретичні положення та результати дослідження: публікація тез у VIII Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінг» за темою «Порушення сімейних стосунків

як причина соціальної дезадаптації дітей» (23-24 квітня 2024 р.) та участь у Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Наукові перспективи та методичні інновації в розвитку початкової освіти» (18 квітня 2024 року).

Структура роботи: робота складається з вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. У вступі дана загальна характеристика дослідження. У першому розділі розглядаються теоретичні аспекти проблеми дитячо-батьківських відносин та психологічного розвитку дошкільнят, розкриваються особливості впливу дитячо-батьківських відносин на психологічний розвиток дошкільнят.

У другому розділі розкривається психологічне дослідження сімей (батьків та дітей) з метою виявлення порушень дитячо-батьківських відносин, описується психолого-діагностична робота з виявлення психологічного стану дітей дошкільного віку. Також розроблена корекційна програма з подолання порушень дитячо-батьківських відносин, проводиться діагностика психологічного розвитку дітей за методиками контрольного етапу дослідно-експериментальної роботи, зроблений порівняльний аналіз результатів контрольного та констатуючого етапів дослідження. У висновках наведені загальні висновки дослідження.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ

1.1. Поняття та типи дитячо-батьківських відносин

Під батьківськими відносинами розуміється «система, або сукупність, батьківського, емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками та способів поведінки з нею». У літературі описана досить велика феноменологія батьківського відношення, стилів виховання, а також їх наслідків – формування індивідуально-характерологічних особливостей дитини в межах нормальної поведінки або з відхиленнями. Досліджень, що стосуються особистісних особливостей батьків та їх вплив на характер батьківських відносин у літературі практично немає.

Взагалі під поняттям «відношення» у психології розуміється позиція особистості до того, що її оточує. У соціальних спільнотах (а до них належать і сім'я) у людей, що її складають, представлені не відносини, а взаємовідносини. Взаємовідносини – це взаємна позиція однієї особи до іншої, при цьому відносини і взаємовідносини – це сторони спілкування. І якщо у відношенні не обов'язково присутній зворотний сигнал, то при взаємовідносинах постійно здійснюється зворотний зв'язок, причому різної модальності.

Сім'я – це також соціальна група, у якій функціонують такі ж механізми. У ній є суб'єкт (батько) з певними характеристиками та об'єкт впливу (дитина), яка так само наділена певними властивостями. Між ними є взаємовідносини, взаємодії, взаємовпливи. Але слід зазначити, що об'єкт є тимчасово і суб'єктом, що активно реагує на всі пред'явлені впливи, що взаємодіють певним чином із суб'єктом.

Об'єкт, наділений властивостями суб'єкта, змушує реагувати, ставитися щодо нього як до суб'єкта певним чином, але зворотний зв'язок від суб'єкта –

дитини проходить ще через призму власного набору особистісних характеристик суб'єкта – батька.

Таким чином, у міжособистісній взаємодії передбачається активний обмін інформацією між двома суб'єктами. При цьому сам вплив особистості може розглядатися як атрибут особистості, як її атрибутивна характеристика. Це означає, що дитячо-батьківські відносини між батьками та дитиною, а й взаємовідносини, взаємовплив, активна взаємодія батьків та дитини.

Тобто «формування» стилю сімейного виховання – це взаємозумовлений, взаємний процес, за який відповідають і батьки, і дитина. При знайомстві з методиками, які операціоналізують стиль сімейного виховання (особливості батьківських відносин), складається враження, що такі методики швидше діагностують особистісні особливості батьків, ніж власне особистісні відносини батьків до конкретної дитини, і в цьому сенсі правомірно говорити, що стиль сімейного виховання особливим чином пов'язаний не тільки з індивідуально-психологічними особливостями дитини, але й особистістю батьків.

Стиль сімейного виховання є своєрідною реалізацією особистості, своєрідною характеристикою особистості батьків. Можна припустити, що батьки з тими чи іншими особистісними особливостями, як правило, реалізуватимуть цілком визначений стиль чи близькі стилі сімейного виховання.

Спостереження за вихованням дітей у різних сім'ях, за поведінкою батьків, дозволили психологам дати опис різних батьківських установок, позицій, типів поведінки, стилів спілкування тощо, які визначають специфіку дитячо-батьківських відносин. У найзагальнішому підході до класифікації було сформульовано оптимальну та неоптимальну батьківську позицію.

Оптимальна батьківська позиція відповідає вимогам адекватності, гнучкості та прогностичності.

- Адекватність батьківської позиції може бути визначена як уміння батьків бачити і розуміти індивідуальність своєї дитини, помічати зміни, що відбуваються в її душевному світі.
- Гнучкість батьківської позиції сприймається як здатність перебудови впливу на дитину в умовах життя сім'ї. Гнучка батьківська позиція має бути не тільки мінливою відповідно дитини, вона повинна бути передбачуваною, прогностичною.
- Прогностичність батьківської позиції означає, що не дитина повинна вести за собою батьків, а навпаки, стиль спілкування має випереджати появу нових психічних та особистісних якостей дітей. Тільки з урахуванням прогностичної батьківської позиції можна встановити оптимальну дистанцію, можна виконати вимоги незалежності виховання.

У дисгармонійних сім'ях, там, де виховання дитини набуло проблемного характеру, досить чітко виявляється зміна батьківської позиції за одним або за всіма трьома виділеними показниками. Батьківські позиції неадекватні, втрачають гнучкість, стають підвищено стійкими, незмінними та непрогностичними.

Існує спроба описати стосунки у сім'ї через ролі, які виконує дитина. Роль визначається як певний набір шаблонів поведінки стосовно дитини у сім'ї, як поєднання почуттів, очікувань, дій, оцінок, адресованих дитині від дорослих членів сім'ї.

У гармонійній сім'ї дати опис ролі важко, тому що всі відносини з дитиною гнучкі та мінливі. Але у випадках, коли батьківські позиції втрачають гнучкість, адекватність, дитячі ролі досить чітко виявляються.

Найбільш типові чотири ролі: «цап-відбувайло», «улюбленець», «примирювач», «бебі». Перша роль виникає в сім'ї, коли подружні проблеми батьків, взаємне невдоволення один одним переходить на дитину, вона ніби відводить на себе негативні емоції батьків, які насправді вони відчувають один до одного. Друга, зовні зовсім інша роль за своїм психологічним змістом,

виникає тоді, коли батьки не відчують один до одного жодних почуттів, а емоційний вакуум заповнюється перебільшеною турботою про дитину.

Дві інші ролі по суті описують стиль близькості батьків та дитини. «Бєбі» віддалений від батьків, він ніби витісняється із сімейної спільноти, ще раз і назавжди наказано бути в сім'ї лише дитиною, від якої нічого не залежить. Така роль виникає при сильній близькості подружжя один до одного.

«Примирювач», який рано включився у складності сімейного життя, займає найважливіше місце в сім'ї, регулюючи та усуваючи подружні конфлікти. Запобігання подружнім конфліктам змушує дитину грати роль дорослого, наближатися до батьків.

Деякі автори намагалися покласти в основу опису типів сім'ї ступінь виразності емоційного ставлення батьків до своєї дитини.

Уявляємо два останні типи, (а всі інші відрізняються за ступенем виразності емоцій).

1. Сім'ї, в яких відносини будуються на основі кохання та прийняття.

Узагальнена формула батьківського відношення виражається твердженням: «Дитина – центр моїх інтересів», у поведінці батьків відзначається ніжність до дітей, різноманітні заняття з ними, турбота про їхнє життя.

2. Сім'ї, у яких стосунки будуються на неприйнятті та відторгненні дитини.

Узагальнена формула батьківського відношення формулюється так: «Ненавиджу цю дитину, не буду піклуватися про неї, турбуватися». У поведінці батьків проявляється неухважність до дитини, жорстокість і бажання якнайменше спілкуватися з нею.

У ряді досліджень увага приділялася вивченню ступеня свободи дитини в сім'ї, або тому, як батьки регулюють її поведінку. Було виділено два типи – надмірна опіка і зайва вимогливість.

1. Відносини на кшталт надмірної опіки характеризуються наступною батьківською установкою: «Все зроблю для своєї дитини, повністю присвячую їй своє життя».

2. Ставлення на кшталт зайвої вимогливості. Установка батьків може бути виражена твердженням: «Не хочу таку дитину, якою вона є». Така установка провокує посилену критику дитини за відсутності похвали та заохочень.

У багатьох дослідженнях психологи, намагаючись описувати типи сімейного виховання, дійшли висновку, що точнішою буде оцінка виховання не в одному, а водночас у кількох аспектах. Поведінка батьків представляється у системі координат, одна з осей яких відображає емоційний аспект ставлення до дитини, інша – поведінковий. Комбінація крайніх значень дають чотири типи виховання:

1. Тепле ставлення до дитини у поєднанні з наданням їй самостійності та ініціативи.

2. Холодне дозвільне виховання, при якому певна холодність до дитини, недостатність батьківських почуттів поєднуються з наданням їй достатньої свободи.

3. Тепле обмежуваче виховання, що характеризується емоційно яскравим ставленням до дитини з надмірним контролем над її поведінкою.

4. Холодне обмежуваче виховання, що призводить до постійної критики дитини, до причіпок, а іноді переслідування будь-якого самостійного вчинку.

Багато робіт, присвячені дитячо-батьківським відносинам, ґрунтуються на запропоновану Д. Баумрінд типологію стилів сімейного виховання, що описувала три основні стилі: авторитарний, демократичний та потураючий (дозвільний).

Авторитарний стиль – всі рішення приймають батьки, які вважають, що дитина в усьому має підкорятися їх волі, авторитету.

Батьки обмежують самостійність дитини, не вважають за потрібне якось обґрунтовувати свої вимоги, супроводжуючи їх жорстким контролем,

суворими заборонами, доганами та фізіологічними покараннями. У підлітковому віці авторитарність батьків породжує конфлікти та ворожість. Найбільш активні, сильні діти пручаються і бунтують, стають надмірно агресивними. Боязкі, невпевнені діти привчаються в усьому слухатися батьків, не роблячи спроб вирішувати щось самостійно. Якщо стосовно старших дітей матері схильні реалізувати більш «дозвільну» поведінку, то авторитарні татусі твердо дотримуються обраного типу батьківської влади.

Демократичний стиль – батьки заохочують особисту відповідальність та самостійність своїх дітей відповідно до їх вікових можливостей. Батьки вимагають від дітей осмисленої поведінки і намагаються допомогти їм, чуйно ставлячись до їхніх запитів. При цьому батьки виявляють твердість, піклуються про справедливість та послідовне дотримання дисципліни, що формує правильну, відповідальну соціальну поведінку.

Дозвільний стиль – дитина належним чином не спрямовується, практично не знає заборон та обмежень з боку батьків або не виконує вказівок батьків, для яких характерне невміння, нездатність чи небажання керувати дітьми.

Хаотичний стиль (непослідовне керівництво) – це відсутність єдиного підходу до виховання, коли немає чітко виражених, певних, конкретних вимог до дитини або спостерігаються протиріччя, розбіжності у виборі виховних засобів між батьками. При такому стилі виховання фруструється одна з важливих базових потреб особистості – потреба у стабільності та впорядкованості навколишнього світу, наявності чітких орієнтирів у поведінці та оцінках.

Гіперопіка – прагнення постійно бути з дитиною, вирішувати за неї всі проблеми, що виникають. Батьки пильно стежать за поведінкою підлітка, обмежують його самостійну поведінку, турбуються, що може щось статися.

Дослідження впливу різних стилів керівництва розвитком особистості дитини та формування дитячо-батьківських відносин показали, що найбільш сприятливий вплив на виховний процес має авторитарний і демократичний

стиль взаємодії, тоді як інші стилі призводять до порушень особистісного розвитку та дисгармонії міжособистісних відносин батьків та дітей.

Ми розглянули деякі підходи до класифікації дитячо-батьківських стосунків. Їх аналіз показав, що у основі виділення типів відносин лежить позиція батьків, особливості їх установок, цінностей, цілей. За межами розгляду залишається ще одне дуже важливе питання – ставлення дитини до системи сімейних відносин, що склалася. Цей аспект проблеми дитячо-батьківських відносин залишається недостатньо вивченим.

Отже, дитячо-батьківські відносини становлять найважливішу підсистему відносин сім'ї як цілісної системи. і можуть розглядатися як безперервні, тривалі та опосередковані віковими особливостями дитини та батьків стосунки. Дитячо-батьківські відносини як найважливіша детермінанта психологічного розвитку та процесу соціалізації дитини можуть бути визначені наступними параметрами:

- характер емоційного зв'язку: з боку батьків – емоційне прийняття дитини (батьківська любов), з боку дитини – прихильність та емоційне ставлення до батьків. Особливістю дитячо-батьківських відносин у порівнянні з іншими видами міжособистісних відносин є їхня висока значимість для обох сторін;
- мотиви виховання та батьківства;
- ступінь залучення батьків та дитини до дитячо-батьківських відносин;
- задоволення потреб дитини, турбота та увага до неї батьків;
- стиль спілкування та взаємодії з дитиною, особливості прояву лідерства батьків;
- спосіб вирішення проблемних та конфліктних ситуацій;
- підтримка автономії дитини;
- соціальний контроль: вимоги та заборони, їх зміст та кількість; спосіб контролю; санкції (заохочення та підкріплення); батьківський моніторинг;

- ступінь стійкості та послідовності (суперечливості) сімейного виховання.

Інтегративні показники дитячо-батьківських стосунків:

- позиція батьків, яка визначається характером емоційного прийняття дитини, мотивами та цінностями виховання, образом дитини, образом себе як батька, моделями рольової батьківської поведінки, ступенем задоволеності батьківством;
- тип сімейного виховання, що визначається параметрами емоційних відносин, стилем спілкування та взаємодії, ступенем задоволення потреб дитини, особливостями батьківського контролю та ступенем послідовності у його реалізації;
- образ батьків як вихователів та образ системи сімейного виховання у дитини. Цей показник став предметом наукового дослідження та широкого обговорення порівняно недавно. Виникнення інтересу до вивчення позиції дитини в системі дитячо-батьківських відносин зумовлено тим, що дитина, як і батьки, є їх активним учасником. Зміна виховної парадигми по відношенню до дитини як об'єкта виховання до гуманістичної установки – дитина як суб'єкт виховання і рівноправний учасник відносин, що відбулося в останній чверті ХХ ст. у свідомості суспільства, є основою перегляду концепції дитячо-батьківських стосунків для більшого врахування позиції самої дитини як активного творця таких відносин.

Емоційна сторона дитячо-батьківських відносин значною мірою визначає благополуччя психологічного розвитку дитини та реалізацію виховного потенціалу батьківства як соціального інституту. Емоційне ставлення до партнера у батьків та дитини в контексті їхніх відносин має різне походження, психологічний зміст та динаміку розвитку. Якщо стосовно подружніх відносин можна говорити про принципову рівність партнерів – як щодо генезису, так і розвитку та реалізації емоційного зв'язку, то у випадку дитячо-батьківських відносин природа дитячої та батьківської любові

виявляється різною. Емоційне ставлення батьків до дитини кваліфікується як феномен батьківської любові (Е. Фромм)[9], причому в сучасній психології чітко поділяють емоційне ставлення до дитини матері та батька, що виступає як материнська чи батьківська любов. Поряд із поняттям любов батьків використовується термін «прийняття» (А. Роє, М. Сегелман, А. І. Захаров, Д. І. Ісаєв, А. Я. Варга), що характеризує афективне забарвлення ставлення батьків до дитини та визнання її самоцінності. Емоційна близькість (В. В. Столін) [13, С. 73] визначає афективний знак відношення (симпатія – антипатія) та емоційну дистанцію між батьками та дитиною.

1.2. Особливості психологічного розвитку дітей дошкільного віку

Психологічний розвиток дітей має власну специфіку. Щоб її розглянути, можна звернутися до поглядів І. В. Дубровіної про співвідношення психологічного здоров'я та розвитку особистості. Вчені стверджують, що основу психологічного здоров'я становить повноцінний психологічний розвиток на всіх етапах онтогенезу. Отже, психологічний розвиток дитини та дорослого буде відрізнятися сукупністю особистісних новоутворень, які ще не розвинулися у дитини, але повинні бути у дорослого. Таким чином, можна говорити, що психологічне здоров'я – це прижиттєве утворення, хоча, безумовно, його передумови створюються ще в пренатальному періоді. Природно, що протягом життя людини, воно постійно змінюється через взаємодію зовнішніх та внутрішніх факторів, причому не лише зовнішні фактори можуть переломлюватись через внутрішні, а й внутрішні фактори можуть модифікувати зовнішні впливи.

Перехід людини у доросле життя характеризується початком переважання процесів пристосування до середовища, звільненням від інфантильного «Світ має відповідати моїм бажанням». І людина, яка досягла зрілості, може підтримувати динамічний баланс між пристосуванням і пристосовністю при збереженні акценту на переважанні самозмін як

передумов зміни зовнішньої ситуації. Виходячи з такого розуміння норми можна підійти до визначення рівнів психологічного розвитку.

До вищого рівня психологічного розвитку – креативного – можна віднести дітей із стійкою адаптацією до середовища, наявністю резерву сил для подолання стресових ситуацій та активним творчим ставленням до дійсності, наявністю творчої позиції. Такі діти не потребують психологічної допомоги.

До середнього рівня – адаптивного – віднесемо дітей, загалом адаптованих до соціуму, проте мають трохи підвищену тривожність. Такі діти можуть бути віднесені до групи ризику, оскільки не мають запасу міцності психологічного здоров'я і можуть бути включені до групової роботи профілактично-розвивальної спрямованості.

Нижчий рівень – це дезадаптивний, або асимілятивно-акомодативний. До нього можна віднести дітей з порушенням балансу процесів асиміляції та акомодативності, а для вирішення внутрішнього конфлікту використовують або асимілятивні, або акомодативні засоби. Асимілятивний стиль поведінки характеризується, перш за все, прагненням людини пристосуватися до зовнішніх обставин на шкоду своїм бажанням та можливостям. Неконструктивність проявляється у ригідності, у спробах людини повністю відповідати бажанням оточуючих.

Людина, яка обрала акомодативний стиль поведінки, навпаки, використовує активно-наступальну позицію, прагне підпорядкувати оточення своїм потребам. Неконструктивність такої позиції полягає у негнучкості поведінкових стереотипів, переважання екстернального локусу контролю, недостатньої критичності. Люди, віднесені до цього рівня психологічного здоров'я, потребують індивідуальної психологічної допомоги.

Як ми вже говорили, одна з найважливіших характеристик психологічно здорової людини – це стресомічливість: пошук у важкій ситуації сил у собі і як наслідок цього позитивні самозміни. Відповідно провідною тенденцією становлення психологічного розвитку в онтогенезі можна назвати поступовий

розвиток у дитини здатності до стресомінливості. Проте, які механізми розвитку стресомінливості? Які педагогічні умови цьому сприяють? Спробуємо відповісти на такі запитання.

Вчені наводять докази позитивної ролі важких ситуацій, перешкод у розвитку. Перешкоди викликають активність суб'єкта, породжують потребу шукати та знаходити способи та виробляти стратегії їх подолання.

Важкі ситуації, як відомо, впливають на дітей досить двояко. Викликаючи виникнення негативних емоцій, можуть призводити до серйозного порушення діяльності, соціальної дезадаптації, до негативного впливу на особистісний розвиток, психосоматизації. У той самий час, вони сприяють розвитку волі, накопиченню досвіду подолання перешкод, мотивують до саморозвитку. Існує думка, що еволюційні механізми розвитку складаються з двох компонентів: плавного, якісного накопичення нових ознак та сутнісної якісної зміни у важких ситуаціях.

Вважаємо за потрібне звернути увагу на запропоноване В. Франклом[41] розуміння життя в цілому як глобального завдання і відповідно до важкої ситуації як проміжної задачі, яка обов'язково має рішення. При цьому для знаходження вірного рішення потрібні час і зусилля. В. Франкл [41] додає, що кожне завдання, яке виконує людина, є специфічним. Така специфіка завдання двоїста, бо завдання змінюється не тільки від людини до людини, відповідно до своєрідності кожної особистості, але й від години до години, відповідно до неповторності кожної ситуації. Але важливим є те, що завдання, яке людина має виконати у своєму житті, обов'язково існує і ніколи не є нездійсненим. За В. Франклом, необхідно допомогти людині усвідомити свою відповідальність за виконання кожного завдання: «Чим більшою мірою вона усвідомлює характер життя як завдання, тим осмисленішим буде представлятися життя». При цьому важливо, щоб вирішення життєвого завдання супроводжувалося отриманням сенсу.

На думку В. Франкла [41], будь-яка важка ситуація, яка принесла страждання, лише тоді має сенс, коли вона робить людину кращою, тобто має

розвиваюче та навчальне значення. Ідеї В. Франкла можна легко застосувати до дошкільнят. Послідовно вирішуючи важкі життєві завдання, дитина навчається, накопичує досвід подолання.

Беручи за основу положення В. Франкла, можна також підійти до визначення педагогічних умов становлення психологічного розвитку дітей.

Однією з найважливіших умов становлення психологічного розвитку є наявність певної напруги, що спонукає до дії. Як каже В. Франкл [41], сучасне суспільство добробуту відчуває нестачу напруги. Як наслідок, у багатьох людей розвивається глибока апатія, а в США з'являється новий тип неврозу, відмінною ознакою якого є брак ініціативи та інтересу. Інші люди починають штучно створювати собі необхідну напругу, добровільно відмовляючись від чогось чи навмисно створюючи ситуацію потреби. Таким чином, абсолютний емоційний комфорт, повне емоційне благополуччя дітей аж ніяк не сприяють становленню психологічного здоров'я, а навпаки можуть призвести до розвитку млявої, безініціативної, нежиттєздатної особистості. Більше того, пасивну людину, не здатну проявити необхідну активність у практичних діях щодо вирішення поставлених завдань, можна вважати психологічно нерозвиненою.

Однак, говорячи про необхідність напруги, потрібно пам'ятати, що вона повинна не бути нескінченною і чергуватись зі станами розслаблення. Уточнимо саме поняття розслаблення. Розслаблення має припускати не просту зміну умов діяльності, а практично повне її припинення або заміну на іншу. небезпечного для психологічного розвитку дошкільнят роль надмірного розумового навантаження наполегливо підкреслювали лікарі, починаючи з XIX ст. (І. А. Сікорський, Е. Крепелін, Ф. Ерісман) і аж до наших днів. А В. А. Сухомлинський [21] писав, що дитина має знати, що таке труднощі. У жодному разі не можна, щоб усе давалося легко. Але навички напруженої розумової праці, за В. А. Сухомлинським, треба щепити дітям поступово, не допускаючи перевтоми. Важливо звернути увагу на сам перехід від напруги до розслаблення. Різкий перехід, тобто суб'єктивно різке зменшення напруги,

може переживатися як апатія, нудьга, туга, тобто також не цілком бажаний. Також слід згадати висунуту М. М. Хананашвілі теорію інформаційних неврозів, згідно з якою важливий фактор невротизації – інформаційні навантаження мозку у поєднанні з постійним дефіцитом часу. Якщо до них приєднується високий рівень навчальної мотивації, який не дозволяє ухилятися від великих навантажень, невротизуюча дія навантажень посилюється.

Отже, можна дійти до висновку, що наявність у житті дитини важких ситуацій, що викликають напругу, одна із найважливіших педагогічних умов становлення психологічного розвитку. Необхідно мати на увазі, що труднощі ситуації та напруга, що викликається, відповідають віковим та індивідуальним можливостям дітей. При цьому завдання дорослих – не допомога у подоланні важких ситуацій, а допомога в пошуку їхнього сенсу та навчального впливу. Наступною важливою умовою становлення рівня психологічного розвитку дітей є наявність у них позитивного фону настрою.

Тут ми говоримо саме про дітей, бо їхній настрій багато в чому визначається зовнішніми факторами (дорослі вже здатні до саморегуляції). На думку М. Аргайла [37], гарний настрій підвищує ефективність вирішення людиною тих чи інших проблем та подолання важких ситуацій. Але настрої дітей багато в чому визначається настроєм дорослих, що оточують. Тому особливого значення набуває особистість дорослого, що перебуває з дитиною. Як зазначав Е. Фром [9], в батьків має бути так звана біофільна орієнтація, тобто орієнтація на життя. Іншими словами, дорослі повинні мати такі якості, як життєлюбність, життєрадісність та почуття гумору, тільки тоді можна говорити про оптимальні умови становлення рівня психологічного розвитку дітей.

Останнім часом поряд із позитивним фоном настрою використовуються такі поняття, як емоційний комфорт дитини, емоційне благополуччя, душевна рівновага. Проте ми вважаємо, що такі поняття не є синонімами. Поняття «емоційний комфорт», на наш погляд, передбачає його створення оточуючими

дошкільника дорослими, отже, передбачає пасивність самої дитини. Отже, стосовно збереження психологічного здоров'я вживання цього поняття неприпустимо. Під позитивним тлом настрою точніше розуміти наявність в дитини душевної рівноваги, тобто здатність у різних ситуаціях дійти стану внутрішнього спокою. Говорячи про позитивний фон настрою, не можна не торкнутися таких характеристик, як оптимізм і здатність самої дитини бути щасливою, які пов'язані з проблемами психологічного розвитку.

На думку Е. Дінера, для повноцінного життя людині необхідна наявність здатності бути щасливою як риси характеру, розвиток якої починається ще в дитинстві. І тому батькам необхідно формувати в дітей передусім установку на радісне сприйняття життя, вчити знаходити різноманітні джерела позитивних емоцій (переважно нематеріальні) і, звичайно, самими бути щасливими людьми. На думку М. Фордайса у дитини, вихованої щасливими батьками, на 10-20 відсотків більше шансів самій стати щасливою. Однак питання про необхідність та можливість щастя в житті людини є досить непростим. У філософській літературі з давніх-давен обговорюється дилема «моральний обов'язок або щастя». Так, Н. Я. Грот писав, що психічними підвалинами морального життя не прагнення до особистого щастя, чужого чи загального, а творчі прагнення духу до творення та розвитку вищого психічного життя. Але ми вважаємо, що справжнє щастя людини можливе лише у творчості та постійному розвитку, у дотриманні свого призначення, своєї місії на Землі, і таке щастя цілком досяжне.

Однак повернемося до обговорення проблеми оптимізму. Стверджуючи необхідність для психологічно здорової людини такої якості, як оптимізм, ми матимемо на увазі спосіб пояснення та опису невдачі (Я. Мак-Дермот, Дж. О'Коннор), що полягає в її адекватному описі, відсутності самозвинувачень та неправомірному її узагальненні (наприклад, на все життя). Ті ж Я. Мак-Дермот, Дж. О'Коннор вважають, що оптимізм безпосередньо пов'язаний і з фізичним здоров'ям, і у зв'язку з цим наводять дані вивчення стану здоров'я після 40 – 45 років. Виявляється, що люди, які з оптимізмом ставилися до

неприємних подій у молодості, виявилися значно здоровішими у зрілості. Як сприяти формуванню у дітей оптимізму? Можливо, через постійну фіксацію їх на прогресі, позитивних змінах, що відносяться як до сфери навчальної, так і позанавчальної діяльності. Як справедливо відзначають Т. Ахола, Б. Фурман навмисне фокусування навіть на незначних ознаках прогресу допомагає створенню позитивної атмосфери, сприяє зверненню людей до власних ресурсів, розвитку віри в себе і свої сили.

Таким чином, наявність важких ситуацій, які вирішуються дитиною самостійно або за допомогою дорослих, загалом позитивне тло настрою та фіксація на прогресі дитини з аналізом причин цього прогресу можуть, на нашу думку, розглядатися як основні педагогічні умови становлення креативного психологічного розвитку дітей.

Але для повноти висвітлення умов є необхідність навести думку А. Адлера про соціальний інтерес як обов'язкову характеристику здорової особистості. Під соціальним інтересом розуміється здатність цікавитись іншими людьми. Є. В. Сидоренко наводить думку Х. Ансбачера щодо видів соціального інтересу залежно від об'єкта спрямованості: субсоціального, соціального, супрасоціального. Субсоціальні об'єкти – це неживі предмети або види діяльності: наука, мистецтво, природа тощо. Соціальні об'єкти включають все живе. Інтерес проявляється у здатності цінувати життя та прийняти думку оточуючих. Супрасоціальні об'єкти – це Всесвіт і весь світ загалом. Інтерес до супрасоціальних об'єктів передбачає ідентифікацію з живими та неживими об'єктами, відчуття єдності з усім світом. У світлі викладеного стає зрозумілою необхідність створення умов для формування у дітей усіх видів соціального інтересу.

Отже, можна дійти висновку, що важкі ситуації, з одного боку, дозволяють дитині накопичити досвід боротьби, стимулюють її активність, з іншого – сприяють її особистісному розвитку, а деяких випадках дозволяють домогтися надкомпенсації (А. Адлер). Однак це відбувається лише тоді, коли ступінь складності ситуації відповідає віковим та індивідуальним

можливостям переживання стресу без шкоди для психологічного та фізичного розвитку.

Але слід пам'ятати, що виділені умови можна розглядати тільки з позиції ймовірності. З великим ступенем ймовірності дитина виросте за таких умов психологічно здоровою, за їх відсутності – з тими чи іншими порушеннями психологічного здоров'я. Досі сучасна наука знає більше про причини психологічних порушень, ніж про причини креативного психологічного розвитку. Як слушно зазначає М. С. Пек: «Ми чудово розуміємо, чому у людей виникають психічні захворювання. Що ми не можемо зрозуміти, то це те, чому люди переживають душевні травми досить непогано». Поки що це питання варто залишити відкритим. У цілому ж можна дійти висновку, що психологічний розвиток формується при взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників, причому не тільки зовнішні чинники можуть переломлюватися через внутрішні, а й внутрішні чинники можуть модифікувати зовнішні впливи.

1.3. Психологічні порушення під впливом сімейних стосунків

Дошкільний вік досить значущий для формування психологічного розвитку дитини і настільки багатогранний, що важко претендувати на однозначний опис факторів ризику дитячо-батьківських стосунків, тим більше, що тут вже складно розглядати окремо взаємодію матері або батька з дитиною, а необхідно обговорювати фактори ризику, що виходять від сімейної системи.

Найсуттєвішим фактором ризику в сімейній системі є взаємодія на кшталт «дитина – кумир сім'ї», коли задоволення потреб дитини переважає над задоволенням потреб інших членів сім'ї.

Наслідком такого типу сімейної взаємодії може бути порушення у розвитку такого найважливішого новоутворення дошкільного віку, як емоційна децентрація – здатність дитини сприймати та враховувати у своїй поведінці стан, бажання та інтереси інших людей. Дитина з несформованою

емоційною децентрацією бачить світ лише з позиції власних інтересів та бажань, не вміє спілкуватися з однолітками, розуміти вимоги дорослих. Саме такі діти, причому часто добре інтелектуально розвинені, не можуть успішно адаптуватися до школи.

Наступний фактор ризику – це відсутність одного з батьків або конфліктні відносини між ними. І якщо вплив неповної сім'ї на розвиток дитини вивчено досить добре, то роль конфліктних взаємовідносин часто недооцінюється. Останні викликають глибокий внутрішній конфлікт у дитини, який може призвести до порушень статевої ідентифікації або, більше того, зумовити розвиток невротичних симптомів: енурезу, істеричних страхів і фобій. У деяких дітей – призвести до характерних змін у поведінці: сильно вираженої загальної готовності до реагування, боязкості, покірності, схильності до депресивних настроїв, недостатньої здатності до афектів і фантазування. Але, як зазначає Г. Фігдор, найчастіше на зміни у поведінці дітей звертають увагу лише тоді, коли переростають у шкільні труднощі.

Наступне явище, яке необхідно обговорити у межах проблеми формування психологічного розвитку дошкільника – це явище батьківського програмування, яке може впливати на нього неоднозначно. З одного боку, через явище батьківського програмування відбувається засвоєння моральної культури – передумови духовності. З іншого боку, внаслідок надзвичайно вираженої потреби у любові батьків, дитина прагне адаптувати свою поведінку, щоб відповідати їхнім очікуванням, спираючись на їхні вербальні та невербальні сигнали. Формується, по термінології Е. Берна, «пристосована дитина», яка функціонує за допомогою зниження своїх здібностей відчувати, виявляти допитливість до світу, а гіршому разі за допомогою проживання чужого життя. Ми вважаємо, що формування «пристосованої дитини» можна пов'язати з вихованням за типом домінуючої гіперпротекції, описаним Е. Г. Ейдемільлером, коли сім'я приділяє багато уваги дитині, але в той же час заважає її самостійності. В цілому ж, як нам здається, саме «пристосована дитина», така зручна батькам та іншим дорослим, проявить відсутність

найважливішого новоутворення дошкільного віку – ініціативності (Е. Еріксон), яке і в молодшому шкільному віці, і в підлітковому, не завжди потрапляє у поле уваги як батьків, а й шкільних психологів. «Пристосована дитина» в школі найчастіше не виявляє зовнішніх ознак дезадаптації: порушень у навчанні та поведінці. Але при уважному вивченні, така дитина найчастіше демонструє підвищену тривожність, невпевненість у собі, а іноді виражені страхи.

У зв'язку з особливою виховною роллю сім'ї, постає питання про те, як зробити так, щоб максимізувати позитивні та звести до мінімуму негативні впливи сім'ї на виховання дитини. І тому необхідно точно визначити внутрішньо сімейні соціально-психологічні чинники, що мають виховне значення.

Головний серед них – душевна поведінка, моральний зв'язок батьків із дитиною. Воно можливе лише в тому випадку, якщо дорослий приймає дитину такою, якою вона є; якщо він співпереживає дитині, тобто здатний дивитися на проблеми очима дитини, приймати її позицію; і якщо має місце адекватне ставлення з боку дорослого до того, що відбувається.

Батьки можуть любити дитину не за щось, незважаючи на те, що вона некрасива, не розумна, на неї скаржаться сусіди. Дитина приймається такою, якою вона є (безумовна любов).

Можливо, батьки люблять її, коли дитина відповідає їхнім очікуванням, добре вчиться і поводить ся. Але якщо дитина не задовольняє таким потребам, то дитина як би відкидається, ставлення змінюється на гірше. Це приносить значні труднощі, дитина не впевнена в батьках, вона не відчуває тієї емоційної безпеки, яка має бути з самого дитинства (обумовлена любов).

Дитина може взагалі не прийматися батьками. Вона їм байдужа і може навіть відкидатись ними (наприклад, сім'я алкоголіків). Але може бути і в благополучній сім'ї (наприклад, вона не довгоочікувана, були важкі проблеми тощо), необов'язково батьки це усвідомлюють. Але бувають чисто підсвідомі

моменти (наприклад, мама красива, а дівчинка некрасива і замкнута. Дитина дратує її).

У кожній сім'ї об'єктивно складається певна, яка не завжди усвідомлена нею, система виховання. Тут мають на увазі і розуміння цілей виховання, і формулювання його завдань, і більш менш цілеспрямоване застосування методів і прийомів виховання, перелік того, що можна і чого не можна допустити щодо дитини. Відповідно до мети та завдань нашого дослідження розглянемо 4 тактики виховання в сім'ї та відповідних їм 4 типи сімейних взаємин: диктат, опіка, «невтручання», співробітництво.

1. Диктат у сім'ї проявляється у систематичній поведінці одними членами сімейства (переважно дорослими) ініціативи та почуття власної гідності в інших членів. Батьки, зрозуміло, можуть і повинні пред'являти вимоги до своєї дитини, виходячи з цілей виховання, норм моралі, конкретних ситуацій, у яких необхідно приймати педагогічно та морально виправдані рішення. Однак ті з них, які надають перевагу всім видам впливу наказ і насильство, стикаються з опором дитини, яка відповідає на тиск, примус, погрози своїми контрзаходами: лицемірством, обманом, спалахами грубості, а іноді відвертою ненавистю. Але навіть якщо опір виявляється зломленим, разом з ним виявляються зломленими і багато цінних якостей особистості: почуття власної гідності, віра в себе та у свої можливості. Безоглядна авторитарність батьків, ігнорування інтересів та думок дитини, систематичне позбавлення її права голосу при вирішенні питань, що до нього відносяться, – все це гарантія серйозних невдач формування її особистості, самосвідомості, зокрема.

2. Опіка в сім'ї – це система відносин, при яких батьки, забезпечуючи своєю працею, задоволення всіх потреб дитини, захищають її від будь-яких турбот, зусиль та труднощів, приймаючи їх на себе. Питання щодо активного формування особистості відходить на другий план. У центрі виховних впливів виявляється інша проблема – задоволення потреб дитини і огороження її від труднощів. Батьки блокують процес серйозної підготовки їхніх дітей до

зіткнення з реальністю за порогом рідного дому. Саме такі діти виявляються більш непристосованими до життя в колективі. За даними психологічних спостережень така категорія підлітків має найбільше зривів у перехідному віці. Саме такі діти, яким здавалося б нема на що скаржитися, починають повставати проти надмірної батьківської опіки. Якщо диктат передбачає насильство, наказ, жорсткий авторитаризм, то опіка – турботу, захист від труднощів. Однак результат багато в чому збігається: у дітей відсутня самостійність, ініціатива, вони так чи інакше усунуті від вирішення питань, що їх стосуються, а тим більше загальних проблем сім'ї. Це насамперед позначається на самооцінці дітей та підлітків.

3. Система міжособистісних відносин у сім'ї, що будується на визнанні можливості і навіть доцільності незалежного існування дорослих від дітей, може породжуватися тактикою «невтручання». При цьому передбачається, що можуть співіснувати два світи: дорослі та діти, і ні тим, ні іншим не слід переходити намічену таким чином лінію. Найчастіше в основі таких взаємовідносин лежить пасивність батьків як вихователів.

4. Співробітництво як тип взаємовідносин у сім'ї передбачає опосередкованість міжособистісних відносин у сім'ї загальними цілями та завданнями спільної діяльності, її організацією та високими моральними цінностями. Сім'я, де провідним типом взаємовідносин є співробітництво, набуває особливої якості, стає групою високого рівня розвитку – колективом. Цей тип взаємовідносин забезпечує дитині найкращі умови для розвитку її потенційних можливостей.

Вченими було встановлено, що якщо оцінка й очікування у сім'ї не відповідають віковим і індивідуальним особливостям дитини, її уявлення про себе здаються спотвореними.

Діти із заниженим уявленням про себе ростуть у сім'ях, у яких із ними не займаються, але вимагають послуху; низько оцінюють, часто дорікають, карають, іноді при сторонніх; не чекають від них успіхів у школі та значних досягнень у подальшому житті.

Діти, які мають занижену самооцінку, незадоволені собою. Дитина відчуває, що вона не відповідає вимогам батьків. (Не кажіть дитині, що вона негарна, від цього виникають комплекси, яких потім неможливо позбутися). Неадекватність також може проявлятися із завищеною самооцінкою. Це відбувається в сім'ї, де дитину часто хвалять, і за дрібниці та досягнення дарують подарунки (дитина звикає до матеріальної винагороди). Дитину карають дуже рідко, система вимог дуже м'яка.

У сім'ях, де ростуть діти з високою, але не з завищеною самооцінкою, увага до особистості дитини (її інтереси, смаки, стосунки з друзями) поєднується з достатньою вимогливістю. Тут не вдаються до принизливих покарань і охоче хвалять, коли дитина на те заслуговує.

Діти з адекватним уявленням про себе виховуються у сім'ях, де батьки приділяють їм досить багато часу; позитивно оцінюють їх фізичні та розумові дані, але не вважають рівень їх розвитку вищим, ніж у більшості однолітків; прогнозують гарну успішність у школі. Цих дітей часто заохочують, але не подарунками; карають, переважно, відмовою від спілкування.

Діти з високим рівнем домагань, завищеною самооцінкою та престижною мотивацією розраховують лише на успіх. Їхні уявлення про майбутнє настільки ж оптимістичні.

Діти з низьким рівнем домагань і низькою самооцінкою не претендують на багато ні в майбутньому, ні в теперішньому. Вони не ставлять перед собою високих цілей та постійно сумніваються у своїх можливостях.

Наслідком неадекватної самооцінки може стати тривожність. Висока тривожність набуває стійкості при постійному невдоволенні з боку батьків. Якщо тимчасові труднощі, що переживаються дитиною, дратують дорослих, виникає тривожність, страх зробити щось погано, неправильно. Той самий результат досягається у ситуації, коли батьки очікують більшого і висувають завищені, нереальні вимоги.

Невпевненість у собі призводить до ряду інших особливостей – бажання бездумно дотримуватися вказівок дорослого, діяти лише за зразками та

шаблонами, боязні проявити ініціативу, формальне засвоєння знань та способів дій.

Демонстративність у поведінці так само пов'язана з самооцінкою, з рівнем домагань – це підвищена потреба в успіху, уваги до себе, оточуючих. Джерелом демонстративності зазвичай стає нестача уваги дорослих до дітей, які почуваються в сім'ї занедбанними, «недолюбленими». Але буває, що дитині приділяється достатня увага, а вона її не задовольняє через гіпертрофовану потребу в емоційних контактах. Завищені вимоги до дорослих пред'являються не бездоглядними, а навпаки, найбільш розбещеними дітьми. Така дитина добиватиметься уваги, навіть порушуючи правила поведінки («Краще нехай лають, ніж не помічають»). Завдання дорослих – обходитися без нотацій і повчань, якнайменше емоційно робити зауваження, не звертати увагу на легкі провини і карати за великі (скажімо, відмовою від запланованого походу в цирк). Це значно складніше для дорослого, ніж дбайливе ставлення до тривожної дитини.

Якщо для дитини з високою тривожністю основна проблема – постійне несхвалення дорослих, то для демонстративної дитини – нестача похвали.

У тому випадку, коли демонстративність поєднується у дитини з тривожністю, можливе її уникнення реальності. Такі діти характеризуються тим, що маючи сильну потребу в увазі, не можуть реалізувати її через свою тривожність. Вони мало помітні, побоюються викликати несхвалення своєю поведінкою, прагнуть виконання вимог дорослих. Незадоволення потреба уваги приводить до наростання ще більшої пасивності, непомітності, що ускладнює і так недостатні контакти. При заохоченні дорослими активності дітей, прояві уваги до результатів їхньої навчальної діяльності та пошуках шляхів творчої самореалізації досягається відносно легка корекція їхнього розвитку.

Отже, ми розглянули сімейні несприятливі чинники у розвитку дитини, які можуть визначити порушення психологічного розвитку.

Висновки до розділу

Під батьківськими відносинами розуміється «система, або сукупність, батьківського, емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками та способів поведінки з нею». У літературі описана досить велика феноменологія батьківського відношення, стилів виховання, а також їх наслідків – формування індивідуально-характерологічних особливостей дитини в межах нормальної поведінки або з відхиленнями. Досліджень, що стосуються особистісних особливостей батьків та їх вплив на характер батьківських відносин у літературі практично немає.

Стиль сімейного виховання є своєрідною реалізацією особистості, своєрідною характеристикою особистості батьків. Можна припустити, що батьки з тими чи іншими особистісними особливостями, як правило, реалізуватимуть цілком визначений стиль чи близькі стилі сімейного виховання.

Можна дійти до висновку, що наявність у житті дитини важких ситуацій, що викликають напругу, одна із найважливіших педагогічних умов становлення психологічного розвитку. Необхідно мати на увазі, що труднощі ситуації та напруга, що викликається, відповідають віковим та індивідуальним можливостям дітей. При цьому завдання дорослих – не допомога у подоланні важких ситуацій, а допомога в пошуку їхнього сенсу та навчального впливу. Наступною важливою умовою становлення рівня психологічного розвитку дітей є наявність у них позитивного фону настрою.

РОЗДІЛ 2

ВИЯВЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ СТОСУНКІВ НА ПСИХОЛОГІЧНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Організація та методика дослідження впливу сімейних стосунків на психологічний розвиток дітей дошкільного віку

Дослідно-експериментальна робота з виявлення особливостей впливу дитячо-батьківських стосунків на психологічний розвиток дітей складається з наступних етапів:

1 етап – констатуючий: на цьому етапі нами проведено анкетування батьків, під час якого проводилося ознайомлення з медичною картою. По-перше, збиралися відомості про внутрішньоутробний розвиток, спадковість, вік обох батьків до моменту народження дитини, від якої за рахунком вагітності вона народилася, чи була патологія вагітності та пологів, якщо так, то яка, чи приділялася увага стану дитини відразу після пологів. Збиралися відомості про травми та операції, хронічні або часті захворювання дитини, випадки госпіталізації, реакцію дитини на них. Перевірялися відомості, чи дитина перебуває на обліку у психоневролога, невропатолога чи інших фахівців, який вони ставлять діагноз.

Фіксувалися відомості про батьків: ПІБ матері та батька, освіта, спеціальність.

Такі ж відомості фіксувалися і про тих родичів, які беруть чи брали участь у вихованні дитини. Такі відомості важливі для розуміння системи виховання, прийнятої у цій сім'ї, її культурних особливостей, обставин, які призвели до тих чи інших відхилень у розвитку дитини, виявлених під час подальшого діагностичного обстеження.

Також фіксувалися соціальні характеристики сім'ї, які включають:

- 1) склад сім'ї: повна, неповна, що розпадається, стабільна;
- 2) житлові умови: окрема квартира, кімната в комунальній квартирі, з родичами та інше;

3) середньомісячний дохід: вище за середній рівень, середній рівень, нижче за середній рівень;

4) характер взаємовідносин між батьками та дітьми: взаєморозуміння, домінування (батька, матері, інших родичів), конфлікти, сварки, напружені відносини з розбіжністю в думках, зневага, ворожість, інше.

Нами проведені бесіди з батьками, де з'ясовувалося думка батьків про взаємини в сім'ї, конфлікти, їх частоту, способи вирішення, прийняті покарання та заохочення з боку дорослих, реакцію дитини на них, а також про особливості дитини, що хвилюють батьків.

Під час констатуючого етапу дослідно-експериментальної роботи виявлено порушення дитячо-батьківських відносин у сім'ях дітей за методикою «Малюнок сім'ї» Є. Хаммера (Додаток Б), а також виявлено рівень психологічного розвитку дітей за методикою Р. Сірса (Додаток А).

2 етап – формуючий: на даному етапі розроблено корекційну програму з подолання виявлених у ході констатуючого етапу порушень дитячо-батьківських відносин. Розроблена корекційна програма реалізована з дітьми та батьками, у сім'ях, у яких виявлено порушення дитячо-батьківських відносин.

3 етап – контрольний: на даному етапі реалізовано діагностику дитячо-батьківських відносин та психологічного розвитку дітей, з якими проведено корекційну роботу, за методиками констатуючого етапу, а також дано порівняльний аналіз контрольного та констатуючого етапу дослідно-експериментальної роботи.

Розглянемо особливості організації та проведення методики «Малюнок сім'ї» Є. Хаммера та методики виявлення рівня психологічного розвитку дітей Р. Сірса.

Методика діагностики тривожності, що включає спостереження (методика Р. Сірса) має такі аспекти: спільно з вихователем на групу заповнюється лист спостережень по кожній дитині відповідно до ознак за шкалою тривожності Р. Сірса, що спостерігаються у дітей.

Діти оцінюються у відповідності з наступними ознаками за шкалою Сірса:

1. Часто напружений, скутий.
2. Часто гризе нігті. Смокче палець.
3. Легко лякається.
4. Чутливий.
5. Плаксивий.
6. Часто агресивний.
7. Уразливий.
8. Нетерплячий, не може чекати.
9. Легко червоніє, блідне.
10. Має труднощі в зосередженні, особливо в екстремальній ситуації.
11. Метушливий, багато зайвих жестів.
12. Потіють руки.
13. При безпосередньому спілкуванні з працею включається в роботу.
14. Надмірно голосно або надмірно тихо відповідає на запитання.

Лист спостережень

Прізвище, ім'я дитини	Номер ознаки

Обробка результатів

- 1 – 4 ознаки – низька тривожність (адаптивний)
- 5 – 6 ознак – виражена тривожність (креативний)
- 7 і більше ознак – висока тривожність (дезадаптивний)

На підставі результатів діагностики та спостережень за дітьми кожної групи, їх можна умовно розділити на 3 групи відповідно до рівня їхнього психологічного здоров'я. Як зазначалося, діти 1-ї групи, віднесені до креативного рівня, не вимагають психологічної підтримки. Діти 2-ї групи повинні бути включені до групових занять профілактично-розвивальної спрямованості. З дітьми 3 групи необхідно проводити індивідуальну корекційну роботу. Крім того, слід особливо зупинитися на індивідуальній та

груповій допомозі дітям із вираженими страхами, оскільки проблема страху є досить поширеною для сучасних дітей. Безумовно, допомога дітям буде ефективною лише за підтримки батьків, тому необхідно розглянути консультування батьків.

Для вирішення питання про те, чи пов'язані психологічні особливості дитини з порушенням сімейних взаємин, піддослідному можна запропонувати виконати малюнок сім'ї.

«Малюнок сім'ї» – одна з найпопулярніших методик, які використовуються у практичній роботі психолога.

Дана методика спрямована на виявлення емоційних проблем та труднощів взаємин у сім'ї. Існує безліч модифікацій застосування тесту та обробки результатів. Дитину просять або «намалювати свою сім'ю» (В. Хьюлс, Дж. Ділео), або «намалювати сім'ю» (Е. Хаммер), або «намалювати всіх членів своєї сім'ї, зайнятих чимось» («Кінетичний малюнок сім'ї» – Р. Берне, С. Кауфман). Деякі варіанти передбачають бесіду після малювання з певних питань та змісту малюнка (Л. Корман). Методика може доповнюватись іншими завданнями (наприклад, намалювати сім'ю у чотирьох кімнатах – у модифікації А. Захарова), може проводитися як окремо з дитиною, так і з усіма членами сім'ї (Ч. Ширн та К. Расселл). В останньому варіанті з'являється можливість порівняти погляди батька, матері та дітей на сімейні стосунки.

Існує багато різних систем інтерпретації результатів тесту «Малюнок сім'ї». Вітчизняні психологи найчастіше користуються схемами, запропонованими В. К. Лосєвої та Г. Т. Хоментаскасом.

Так, Г. Т. Хоментаскас вважає за потрібне аналізувати малюнок сім'ї за трьома рівнями. На першому рівні виділяється та інтерпретується узагальнена структура малюнка. На другому дається інтерпретація графічних зображень окремих членів сім'ї. Третій передбачає аналіз процесу малювання.

При інтерпретації тесту використовується дуже багато окремих більш менш значущих ознак рисунка. В. К. Лосєва наводить 33 правила інтерпретації малюнка. Вона також звертає увагу на процес малювання, підписи, які робить

дитина поруч із персонажами. На відміну від багатьох авторів, В. К. Лосєва зауважує, що зображення безлічі речей говорить не про бідне емоційне життя в сім'ї, а про направленість цих емоцій на світ предметів, про потребу в стабільності та сталості емоцій.

2.2. Обробка та аналіз результатів дослідження на констатуючому етапі дослідження впливу сімейних стосунків

У дослідно-експериментальній роботі було досліджено 24 дитини (та їх сім'ї), що становлять склад групи.

Констатуючий етап дослідно-експериментальної роботи ми розпочинали зі збору анкетних даних батьків досліджуваних дітей. В результаті анкетування батьків ми отримали наступні дані (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Зведена аналітична таблиця результатів опитування батьків

Ім'я дитини	Відомості про батьків		Склад сім'ї	Загальний анамнез	Стосунки з дітьми
	Ім'я матері та батька	Освіта			
Аріна С.	М. – Світлана Миколаївна Б. – Володимир Якович	Середньо-спец. Середньо-технічн.	Повна, не стабільна	б/п*	Конфлікти, сварки
Олексій Р.	М. – Олена Віталіївна Б. – Дмитро Вікторович	Середньо-технічн. Середньо-технічн.	Повна, стабільна	б/п	Напружені відносини
Даша Р.	М. – Олена Віталіївна Б. – Дмитро Вікторович	Середньо-технічн. Середньо-технічн.	Повна, стабільна	б/п	Напружені відносини
Дмитро Д.	М. – Марія Олександрівна Б. – Дмитро Олексійович	Середньо-спец. Середньо-спец.	Повна, не стабільна	б/п, алкоголізм діда	Конфлікти
Микита О.	М. – Ірина Миколаївна	Вища	Повна, не стабільна	б/п	Конфлікти, зневага

	Б. – Олексій Володимирович	Середня спец.			
Настя Р.	М. – Олена Петрівна Б. – Олег Вікторович	Вища Вища	Повна, стабільна	б/п	Взаєморозуміння
Олег А.	М. – Наталія Вікторівна Б. – Роман Юрійович	Середнє Середньо-спец.	Повна, стабільна	б/п, травма голови	Взаєморозуміння
Жана Б.	М. – Тетяна Іванівна Б. – Юрій Сергійович	Середньо-технічн. Середньо-спец.	Повна, стабільна	б/п	Напружені відносини
Кирило Т.	М. – Анастасія Василівна	Вища	Неповна	б/п	Взаєморозуміння
Данило Ч.	М. – Ніна Іванівна Б. – Геннадій Іванович	Вища Середньо-спец.	Повна, стабільна	б/п	Взаєморозуміння
Рита К.	М. – Олена Дмитрівна	Середньо-спец.	Неповна	б/п	Взаєморозуміння
Оля Б.	М. – Тетяна Петрівна Б. – Ігор Миколайович	Середньо-спец. Середньо-технічн.	Повна, не стабільна	б/п	Сварки, конфлікти
Аміна Р.	М. – Лариса Романівна	Середньо-спец.	Неповна	б/п, страх темряви	Взаєморозуміння
Ксюша А.	М. – Ольга Павлівна Б. – Сергій Миколайович	Вища Вища	Повна, стабільна	б/п, туберкульоз родича	Взаєморозуміння
Дарина І.	М. – Ірина Вікторівна Б. – Ігор Вікторович	Вища Середня	Повна, стабільна	б/п	Напружені відносини
Ілля Ж.	М. – Ірина Анатоліївна Б. – Сергій Павлович	Вища Вища	Повна, стабільна	б/п	Сварки
Даша К.	М. – Тетяна Петрівна	Середньо-спец.	Неповна	б/п	Взаєморозуміння
Рита М.	М. – Ольга Іванівна	Вища Середньо-технічна.	Повна, не стабільна	б/п, психічний	Напружені стосунки

	Б. – Володимир Павлович			розлад у брата	
Аня Х.	М. – Наталія Сергіївна	Середньо-технічна	Неповна	б/п, розлучення батьків	Взаєморозуміння
Семен К.	М. – Галина Іванівна Б. – Юрій Анатолійович	Вища Вища	Повна, стабільна	б/п	Взаєморозуміння
Ліза П.	М. – Олена Петрівна Б. – Сергій Іванович	Середньо-спец. Середньо-технічна	Повна, стабільна	б/п	Сварки
Даша Ф.	М. – Ольга Анатоліївна Б. – Андрій Миколайович	Середньо-спец. Середньо-спец.	Повна, стабільна	б/п	Взаєморозуміння
Микита Б.	М. – Ірина Сергіївна Б. – Юрій Геннадійович	Середньо-технічна Вища	Повна, стабільна	б/п, смерть близького	Напружені стосунки
Всеволод С.	М. – Тетяна Миколаївна Б. – Петро Семенович	Вища Середньо-спец.	Повна, стабільна	б/п	Конфлікти
*- вагітність та пологи протікали без патологій та ускладнень					

Аналіз представлених даних у табл. 2.1 показує, що загальний анамнез дітей в цілому сприятливий. Винятком є такі діти: Олег А. (травма голови), Аміна Р. (страх темряви), Рита М. (психічний розлад у брата), Аня Х. (розлучення батьків), Микита Б. (смерть близької людини – бабусі, яка виховувала хлопчика). У багатьох сім'ях спостерігаються конфлікти та сварки у відносинах з дітьми (13 сімей), взаєморозуміння виявлено у 11 сім'ях. 5 досліджуваних сімей неповні, дітей виховують матері. В інших сім'ях дітей виховують обоє батьків, з них 5 сімей інтерпретують себе як сім'я, що розпадається (нестабільна).

Таким чином, ми з'ясували (за словами батьків), що у більшості сімей (13) спостерігаються конфлікти, сварки, напружені стосунки між дітьми та батьками.

Для виявлення порушень дитячо-батьківських відносин з дитячої позиції нами було проведено дослідження дитячого ставлення до сім'ї за допомогою методики Е. Хаммера «Малюнок сім'ї» та інтерпретація результатів малюнквого тесту за В. К. Лосєвим.

Дітям було запропоновано листи білого паперу (А4) та кольорові олівці. Далося завдання: «Намалюйте сім'ю». Поняття слова «сім'я» дітям не розкривалося. Час виконання завдання не обмежувався.

Під час роботи фіксувалися висловлювання дітей, хвилювання перед роботою, фіксувалося, чи часто дитина користується гумкою.

Перед виконанням завдання було зафіксовано такі висловлювання дітей: Микита О. довго не приступав до виконання завдання, хвилювався, говорив, що у нього не вийде, він не знає, як малювати маму та тата. Потім, після довгих роздумів Микита сказав: «Малюватиму сім'ю грибів».

Під час роботи часто користувався гумкою.

Такі ж слова говорив Діма Д., але особливого хвилювання не виявляв, гумкою не користувався.

Хвилювався перед початком роботи Олег А., говорив: «У мене не вийде».

Під час виконання завдання Олексій Р. часто вимовляв слова: «У мене не виходить», потім, намалювавши себе і сестру-близнюка, сказав: «Більше нікого не хочу малювати».

Настя Р. кілька разів стирала обличчя мами, кажучи: «Негарно вийшло, тато вийшов красивішим».

Інші діти хвилювання не виявляли, під час виконання завдання не вимовляли жодних слів, малювали спокійно.

Потім проводили опитування дітей для з'ясування намальованого. За словами дітей на роботах, ми підписували намальованих персонажів для подальшої інтерпретації малюнків.

В результаті аналізу малюнків «Моя сім'я» ми отримали такі результати:

Аналіз малюнка Микити О.

Дитина намалювала сім'ю грибів після довгих роздумів та хвилювання. На запитання: «Ти не хочеш намалювати маму, тата, себе?», відповів: «Ні, звичайно».

У малюнку Микити ми зустрілися із ситуацією, коли дитина замість реальної сім'ї малює якусь іншу сім'ю, у даному випадку сім'ю грибів. Микита відчуває відкидання, фрустрацію, потребу у близьких емоційних контактах. Дитина зобразила у сімействі грибів близький контакт, тим самим розкриваючи почуття знедоленості.

Також дитина не зобразила на малюнку себе – один із симптомів психологічного дискомфорту дитини в сім'ї.

Аналіз малюнка Данила Ч.

Малюнки Микити О. та Данила Ч. схожі. Данило також не зобразив жодного члена сім'ї. Тобто Данило також висловив почуття знедоленості та нестачі теплих емоційних стосунків із членами сім'ї. Про це ж говорить сонечко, що виділяється на малюнку: дитині не вистачає «теплоти».

Малюнок сім'ї «без сім'ї» – крик протесту дитини і сигнал лиха, що подається таким чином – SOS.

Аналіз малюнка Олега А.

На малюнку Олега зображена вся родина хлопчика: мама, тато, сестра та сама дитина.

Також на малюнку ми спостерігаємо сонечко – ознака того, що у сім'ї не вистачає теплих дружніх стосунків.

Між членами сім'ї є сторонні предмети (повітряні кульки), що говорить про роз'єднаність між членами сім'ї. Сторонніх предметів немає лише між мамою та сестрою, між якими існує порозуміння. Тато і мама зображені

далеко один від одного, до того ж розділені фігурою сестри та сторонніми предметами. Мабуть між мамою та татом існують напружені стосунки та відсутність взаєморозуміння. У той же час ми бачимо, що дитина намалювала себе першою (ліворуч), що вона відчуває себе потрібною і необхідною в сім'ї. Себе Олег намалював ближче до тата, до якого він найбільше прив'язаний.

Аналіз малюнка Олексія Р. та Даші Р.

Олексій та Даша – близнюки, але малюнки їх зовсім різні. На малюнку Олексія зображено він сам і Даша, причому, що примітно, фігури перетинаються. Це пояснюється тим, що для Олексія Даша найближча людина, до якої він найбільше прив'язаний. Батька і маму дитина малювати не захотіла, мабуть, дитина незадоволена їх ставленням до неї і зовсім до них не прив'язана. Також на малюнку присутні сторонні фігури: сніговик, дерево, вантажівка. Це говорить про те, що дитина мріє про об'єкт, який любив би його і щоб він у відповідь теж когось гаряче любив.

На малюнку Даші зображено лише тата. Даша не зобразила на малюнку ні себе, ні маму, ні брата. Тато – найбільш значуща для дівчинки людина в сім'ї, мабуть з іншими членами сім'ї у Даші конфлікти, відсутність порозуміння.

Аналіз малюнка Аріна С.

На малюнку дівчинки зображена вся сім'я – мама, тато, сестра та автор малюнка. Але є одна особливість: себе Аріна зобразила з іншого боку листа, причому під яскравими променями сонечка. Це говорить про те, що дівчинка віддалена від усіх членів сім'ї, відчуває дискомфорт та нестачу тепла. Сестру Аріна зобразила між татом і мамою: між сестрою, мамою та татом існує взаєморозуміння, довіра. Аріна ж почувається самотньою, саме тому на малюнку так віддалила себе від усіх членів сім'ї.

Аналіз малюнка Насті Р.

Настя зобразила всю свою сім'ю – маму, тата, себе. З малюнка видно, що у сім'ї домінує мама, але конфліктних ситуацій між батьками немає. Себе

дівчинка зобразила першою (ліворуч). Це свідчить, що Настя відчувається необхідною і значимою постаттю у ній.

Аналіз малюнка Олі Б.

На малюнку дівчинки не зображено жодного члена сім'ї, зокрема і самого автора. Це показник безумовного неблагополуччя у сім'ї. Когось із родини Оля малювати відмовилася, сказавши: «Тато з мамою постійно лаються, набридли вже». Аналіз малюнка чітко показує присутність сімейних конфліктів та їх вплив на емоційний стан дівчинки.

Аналіз малюнка Рити К.

Дівчинка з неповної родини, що складається з мами та самої Рити. На малюнку Рити зображено маму і саму дівчинку. Дівчинка користувалася яскравими кольорами олівців. Автор і мама знаходяться поруч, тримаючись за руки, між ними панує повне порозуміння. Мама любить свою дочку, дівчинка відповідає їй взаємністю.

Аналіз малюнку Всеволода С.

Всеволод із повної родини, також у Всеволода є старший брат Святослав. На малюнку Всеволода зображено батьків хлопчика, причому тата зображено порівняно більшою фігурою. Відстань між батьками досить значна, також між мамою та татом Всеволод намалював дерево, що відповідає конфліктам між батьками. Хлопчик не зобразив себе, отже, хлопчик не адаптований до сім'ї та відчуває психологічний дискомфорт, стосунки Всеволода з батьками напружені.

Аналіз малюнку Рити М.

На малюнку дівчинка намалювала лише себе. Це говорить про те, що дівчинка не прив'язана до жодного члена сім'ї. На запитання «Чому ти не намалювала маму та тата?», дівчинка відповіла: «Не знаю». Інтерпретація малюнку дівчинки показує наявність порушень дитячо-батьківських відносин.

Аналіз малюнку Дмитра Д.

Дмитро – єдина дитина із повної родини. На малюнку зображено лише матір дитини, що відповідає домінуванню матері у ній. Себе та тата Дмитро

малювати відмовився. Отже, дитина відчуває дискомфорт у сім'ї та не бачить себе в ній. Таким чином, у сім'ї Дмитра є порушення дитячо-батьківських відносин.

Аналіз малюнку Кирила Т.

Кирило живе з мамою та бабусею, він – єдина дитина у сім'ї. Кирило намалював усіх членів сім'ї, причому бабуся – найбільша постать, що означає домінування у сім'ї бабусі. Відстань між мамою та бабусею значне, причому між ними хлопчик намалював кішку Мурку. Це говорить про те, що між мамою та бабусею існують конфліктні стосунки. Під час розмови з мамою Кирила, Анастасією Володимирівною, з'ясувалося, що конфлікти виникають щодо методів виховання Кирила. Себе Кирило намалював високо в небі над бабусею та мамою, мабуть, конфліктуючи, бабуся та мама забувають про саму дитину і не звертають на неї уваги. Отже, у стосунках між Кирилом, бабусею та мамою є порушення, що виявляються в неувазі до дитини.

Аналіз малюнка Дарини І.

Дівчинка приступила до виконання завдання неохоче, але намалювала всіх членів сім'ї – маму, тата, бабуся, дідуса та себе. Усі постаті малюнку дівчинки дуже малі, але домінує у ній мама, оскільки Дарина зобразила її найбільше інших. Відстань між членами сім'ї значне, також віддалено дівчинка намалювала себе. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що в цій сім'ї є порушення дитячо-батьківських відносин.

Подібним чином інтерпретовані малюнки всіх дітей, що досліджуються. Дані інтерпретації малюнків ми внесли до зведеної табл. 2.2 «Результати інтерпретації малюнків дітей».

Таблиця 2.2

Результати інтерпретації малюнків дітей

№	Виділяються ознаки	Ім'я дитини, що обстежується											
		Микита О.	Данило Ч.	Олег А.	Олексій Р.	Даша Р.	Аріна С.	Настя Р.	Оля Б.	Рита К.	Жана Б.	Кирило Т.	Аміна Р.
1	Кількість членів сім'ї малюнку	0	0	4	2	1	4	3	0	2	3	3	2
2	Відповідні місця членів сімей (1 місце за значимістю, 2 місце за значимістю тощо)												
	Мати	-	-	1	-	-	1	1	-	1	1	2	1
	Батько	-	-	2	-	1	1	2	-	-	1	-	-
	Сестра	-	-	4	1	-	3	-	-	-	2	-	-
	Брат	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Дідусь	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Бабуся	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
	Я	-	-	3	2	-	2	3	-	2	2	3	1
3	Відстань між членами сім'ї	-	-	значна	відсутня	-	значна	незначно	-	відсутня	відсутня	Велика відстань між мамою та бабусею	відсутня
	Наявність будь-яких предметів між ними	-	-	присутні	відсутні	-	присутні	відсутні	-	відсутні	відсутні	Між мамою та бабусею	відсутні
4	Ступінь прояву позитивних емоцій (у балах 1,2,3)	-	1	3	1	1	1	3	1	3	3	3	3
	Ступінь прояву негативних емоцій (у балах 1,2,3)	3	3	1	3	1	1	1	3	1	1	1	1

Наявність порушень дитячо-батьківських відносин		+	+	+	+	+	+	-	+	-	-	+	-
2	Відповідні місця членів сімей (1 місце за значимістю, 2 місце за значимістю тощо)												
	Мати	1	1	1	1	-	2	1	1	1	-	2	1
	Батько	1	2	2	-	-	-	1	2	1	-	1	-
	Сестра	-	-	2	-	-	2	2	-	-	-	-	-
	Брат	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
	Дідусь	-	3	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
	Бабуся	-	3	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-
	Я	2	4	-	1	1	3	3	3	3	1	-	-
3	Відстань між членами сім'ї	відсутня	значна	значна	відсутня	-	відсутня	відсутня	значна	відсутня	-	значна	-
	Наявність будь-яких предметів між ними	відсутні	присутні	присутні	відсутні	-	відсутні	відсутні	присутні	відсутні	-	присутні	-
4	Ступінь прояву позитивних емоцій (у балах 1,2,3)	3	1	2	3	2	3	3	1	3	1	2	1
	Ступінь прояву негативних емоцій (у балах 1,2,3)	1	2	2	1	2	1	1	3	1	3	2	3
Наявність порушень дитячо-батьківських відносин		-	+	+	-	+	-	-	+	-	+	+	+

Аналіз результатів табл. 2.2 показує, що у 15 сім'ях присутні порушення сімейних стосунків, у 9 сім'ях таких порушень немає. Причому аналіз малюнків за методикою «Малюнок сім'ї» показує деякі розбіжності з опитуванням батьків стосовно проблеми. Так, опитування батьків Данила Ч. показало відсутність порушень дитячо-батьківських відносин, а інтерпретація малюнка Данила прямо вказує на їх наявність. Те саме можна сказати про відносини Олега А. і Кирила Т. з батьками. Опитування батьків Жани Б. навпаки, показало наявність порушень відносин батьків та дитини, а інтерпретація малюнка Жани свідчить про їхню відсутність. Це говорить про те, що дитина не відчуває дискомфорту у стосунках із батьками, хоча батьки дівчинки незадоволені стосунками із дочкою.

Рівень психологічного розвитку дітей виявили за допомогою методики діагностики тривожності, що включає спостереження (методика Р. Сірса).

Педагогу ми запропонували ознаки тривожності за Р. Сірсом та було запропоновано продіагностувати всіх дітей групи за даними ознаками. Результати представлені у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Аркуш спостережень щодо виявлення рівня психологічного розвитку дітей

Ім'я дитини	Номер ознаки
1. Аріна С.	1, 3, 4, 5, 14
2. Олексій Р.	1, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 14
3. Даша Р.	1, 2, 3, 9, 11, 12, 13, 14
4. Діма Д.	1, 3, 6, 7, 8, 11
5. Микита О.	1, 2, 3, 7, 8, 9, 13
6. Настя Р.	10
7. Олег А.	3, 4, 8, 12, 14
8. Жана Б.	3, 14
9. Кирило Т.	1, 6, 7, 10, 11, 12
10. Данило Ч.	1, 4, 9, 10, 12, 13, 14
11. Рита К.	9, 13, 14
12. Оля Б.	1, 2, 4, 7, 9, 10, 12, 14
13. Аміна Р.	1, 3, 4, 9, 13, 14
14. Ксюша А.	3, 11
15. Дарина І.	1, 3, 4, 8, 11, 12, 14
16. Ілля Ж.	7
17. Даша К.	13, 14
18. Рита М.	2, 4, 5, 6, 9, 10, 12
19. Аня Х.	7, 8, 10
20. Семен К.	1, 2, 4, 6, 8, 11
21. Ліза П.	3, 4, 5, 9, 10
22. Даша Ф.	1, 8, 9, 10, 14
23. Микита Б.	1, 4, 6, 7, 11, 12, 13
24. Всеволод С.	1, 2, 8, 11, 12, 14

Наведемо приклади спостережень за дітьми.

Спостереження за Аріною С. показало, що дівчинка часто напружена і скута, навіть у вільних іграх з однолітками, легко лякається і плаче, також у

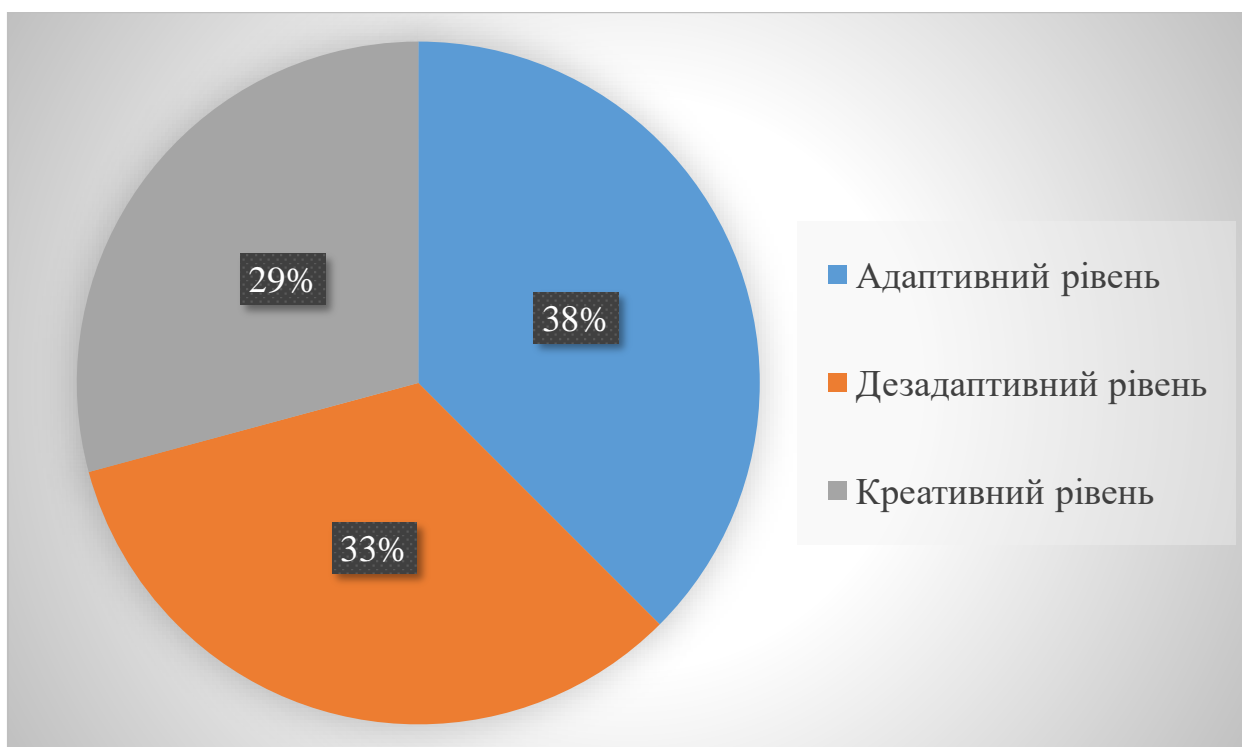
дівчинки виявлено гіперчутливість, яка проявляється у зайвій емоційності. Так, наприклад, дівчинка дуже бурхливо реагує на зміст прочитаних казок, часто плаче у напружених моментах казок. Таким чином, зафіксовано 5 ознак за шкалою Р. Сірса, що відповідає адаптивному рівню психологічного розвитку Аріни. Раніше ми з'ясували, що у Аріни С. спостерігаються порушення дитячо-батьківських відносин, що виявляються у почутті дискомфорту дівчинки та нестачі тепла до дитини з боку батьків.

Спостереження за близнюками Дашею Р. та Олексієм Р. показало практично однакову кількість ознак за шкалою Р. Сірса (Даша – 8, Олексій – 9). У дітей зафіксована часта напруженість та скутість, схильність до надмірно тихих відповідей на запитання, а також у близнюків пітніють руки, що пов'язано з надмірним хвилюванням дітей. Даша постійно смоче палець, навіть коли зовні спокійна. Олексій плаксивий, причому плач часто супроводжується безпричинною агресією стосовно оточуючих. У дітей, що розглядаються, дезадаптивний рівень психологічного розвитку, причому в сім'ї близнюків зафіксовано порушення дитячо-батьківських відносин. Так, Олексій не намалював батьків, а Даша намалювала лише одного тата зі всієї родини.

Аналіз листа спостережень, заповнений педагогом, показує порушення психологічного здоров'я у 17 дітей, з них у 9 дітей спостерігається адаптивний рівень психологічного розвитку, тобто середній рівень, у 8 дітей спостерігається дезадаптивний рівень психологічного розвитку, тобто низький рівень. Високий рівень психологічного розвитку, чи креативний рівень спостерігається у 7 дітей.

Простежимо, як порушення дитячо-батьківських відносин впливають на рівень психологічного розвитку дітей.

Для цього внесемо отримані дані обстежень до зведеної табл. 2.4 «Огляд впливу порушень дитячо-батьківських відносин на рівень психологічного розвитку дітей».

Рис. 2.1 Рівні психологічного розвитку дітей

Аналіз зведеної таблиці показує, що з 9 дітей, у сім'ях яких відсутні порушення дитячо-батьківських відносин, лише у трьох дітей зафіксовано середній рівень (адаптивний) психологічного розвитку. До них відносяться Аміна Р., Семен К., Даша Ф. Перелічені діти в цілому адаптовані до соціуму, але виявляють ознаки тривожності.

Інші 6 дітей психологічно здорові і мають креативний рівень психологічного розвитку. До них відносяться Настя Р., Жана Б., Рита К., Ксюша А., Даша К., Аня Х. Дані діти мають стійку адаптацію до середовища.

Розглянемо 15 дітей, у сім'ях яких виявлено порушення дитячо-батьківських відносин.

З них 8 дітей психологічно нездорові і мають низький (дезадаптаційний) рівень психологічного розвитку, що означає підвищену тривожність дітей, прагнення повністю відповідати бажанням оточуючим, або, навпаки, підпорядкувати навколишнє своїм бажанням. Перерахуємо таких дітей – Олексій Р., Даша Р., Оля Б., Рита М., Микита О., Данило Ч., Дарина І., Микита Б.

Таблиця 2.4

Огляд впливу порушень дитячо-батьківських відносин на рівень психологічного розвитку дітей

№	Ім'я дитини	порушення дитячо-батьківських відносин	кількість ознак за шкалою Р. Сірса	вираженість тривожності за шкалою Р. Сірса	рівень психологічного розвитку
1	Аріна С.	+	5	виражена	адаптивна
2	Олексій Р.	+	9	висока	дезадаптивна
3	Даша Р.	+	8	висока	дезадаптивна
4	Дмитро Д.	+	6	виражена	адаптивна
5	Микита О.	+	7	висока	дезадаптивна
6	Настя Р.	-	1	слабка	креативна
7	Олег А.	+	5	виражена	адаптивна
8	Жана Б.	-	2	слабка	креативна
9	Кирило Т.	+	6	виражена	адаптивна
10	Данило Ч.	+	7	висока	дезадаптивна
11	Рита К.	-	3	слабка	креативна
12	Оля Б.	+	8	висока	дезадаптивна
13	Аміна Р.	-	6	виражена	адаптивний
14	Ксюша А.	-	2	слабка	креативна
15	Дарина І.	+	7	висока	дезадаптивна
16	Ілля Ж.	+	1	слабка	креативна
17	Даша К.	-	2	слабка	креативна
18	Рита М.	+	7	висока	дезадаптивна
19	Аня Х.	-	2	слабка	креативна
20	Семен К.	-	6	виражена	адаптивна
21	Ліза П.	+	5	виражена	адаптивна
22	Даша Ф.	-	5	виражена	адаптивна
23	Микита Б.	+	7	висока	дезадаптивна
24	Всеволод С.	+	6	виражена	адаптивна

У 6 дітей зафіксовано середній (адаптивний) рівень психологічного розвитку. Такі діти загалом пристосовані до соціуму, але виявляють ознаки тривожності. До дітей, у яких виявлено адаптивний рівень психологічного

розвитку, належать: Аріна С., Олег А., Всеволод С., Дмитро Д., Кирило Т., Ліза П.

В однієї дитини (Ілля Ж.), у сім'ї якого виявлено порушення дитячо-батьківських відносин, зафіксовано креативний рівень психологічного розвитку, тобто Ілля має стійку адаптацію до середовища, активне та творче ставлення до дійсності (Рис. 2.1).

2.3. Психокорекційна робота щодо подолання порушень сімейних стосунків як причини соціальної дезадаптації дітей

На формуючому етапі дослідно-експериментальної роботи нами розроблено корекційну програму з формування дитячо-батьківських відносин та реалізована на практиці (Додаток В).

Психокорекційна робота була реалізована з дітьми та їхніми батьками, у сім'ях яких виявлено порушення дитячо-батьківських відносин. Виявлено 15 таких сімей, але в однієї дитини (Ілля Ж.) виявлено високий (креативний) рівень психологічного розвитку, хоча у сім'ї спостерігаються порушення дитячо-батьківських відносин. Діти з креативним рівнем психологічного розвитку не потребують психокорекційної роботи. Отже, психокорекційна робота реалізована з наступною групою дітей, що складається з 14 дітей: Аріна С., Олексій Р., Даша Р., Оля Б., Олег А., Рита М., Всеволод С., Діма Д., Микита О., Данило Ч., Кирило Т., Дарина І., Ліза П., Микита Б.

Корекційна програма спрямована на роботу з батьками та дітьми. Зміст роботи реалізовувався через низку етапів:

- пропедевтичний;
- вступний;
- розвиваючий;
- контрольньо-оцінний.

У корекційній роботі взяло участь 19 батьків та 14 дітей. На превеликий наш жаль, татусі деяких дітей (Микити О., Дарини І., Лізи П., Олексія Р., Даші Р., Олега А., Всеволода С.) відмовилися бути присутніми на корекційних

заняттях, посилаючись на завантаженість на роботі та нестачу часу, але ми дуже раді, що всі мами дітей погодилися на експеримент.

Опишемо хід корекційної роботи

Перший етап (пропедевтичний), спрямований встановлення доброзичливих відносин із батьками та дітьми, розпочався із знайомства. Ведучий назвав своє ім'я, розповів про себе і запропонував зробити те саме. Під час проведення ігор не всі батьки та діти були розкуті. Мама Микити О., Ірина Миколаївна взагалі відмовилася від гри. Загальне враження від заняття у батьків та дітей позитивне.

На другому етапі (вступний етап) батьки були активнішими, з цікавістю прослухали лекцію про психологічні особливості дітей п'ятирічного віку (Додаток Г). Вони наголосили на актуальності теми. Перегляд фільму викликав емоційний відгук, багато батьків подивилися на дітей іншими очима.

Проведені батьківські збори допомогли зрозуміти багатьом батькам, що вони виховують своїх дітей, як виховували колись їх самих, усвідомили свої помилки у вихованні.

Діти також брали активну участь у розмовах. Усі із задоволенням розповідали про свята, які вони відзначають сім'єю. Більшість дітей люблять Новий рік та День народження. Діма Д. сказав: «Я найбільше люблю Великдень, ми з мамою фарбуємо дуже гарні яйця».

На третьому етапі (розвиваючий етап) усі батьки брали активну участь у дискусії. Проводилося активне обговорення під час вирішення педагогічних ситуацій. Більшості батьків не склало труднощів охарактеризувати свою дитину.

Для виявлення дитячих страхів, для розвитку вміння говорити про свої негативні переживання відкрито, з дітьми провели вправу «Розкажи свої страхи». Спочатку діти не наважувалися говорити, чого вони бояться, але після розповіді ведучого про свої дитячі страхи діти включилися в розмову і розповіли свої страхи. Тільки Діма Д. сказав: «Я не знаю, чого я боюся!». У малюванні своїх страхів діти із задоволенням брали участь.

На спільному дитячо-батьківському занятті було виготовлено багато цікавих виробів. Було видно, що дітям дуже подобається співпраця з батьками. Дуже гарний птах зробили Данило Ч. разом зі своїм татом, Геннадієм Івановичем. Після виготовлення виробів було організовано виставку.

В іграх також брали участь усі із задоволенням. Тільки Ірині Миколаївні (мамі Микити О.) здалося, що вправи, які виконує її син, надто складні, і вона відмовилася від них, що викликало негативну реакцію у дитини.

В основному заняття на цьому етапі проходили у теплій та дружній обстановці.

На четвертому етапі (контрольно-оцінний етап) батьки ділилися враженнями про проведені заняття. Вони прийшли до спільної думки, що стали по-іншому дивитися на своїх дітей, переглянули свої відносини з ними, почали звертати увагу на свою дитину як на особистість.

Діти з великою любов'ю робили подарунки у вигляді малюнків для своїх батьків.

В результаті ми провели спортивне свято для дітей та батьків, яке пройшло у дуже веселій обстановці.

Спортивне свято закінчилося чаюванням. Батьки та діти ділилися своїми позитивними емоціями. Мама Лізи П. (Олена Петрівна) сказала: «Ми всі стали однією великою дружною родиною».

Таким чином, корекційні заняття дозволили встановити тепліший емоційний контакт між батьками та дітьми, сприяли закріпленню доброзичливості та розуміння у їх взаємовідносинах.

На заключній бесіді та підбитті підсумків занять з'ясувалося, за словами батьків, що налагодилися стосунки з дитиною у сім'ї Діми Д., причому це відзначили як мама, так і тато Діми.

Тато Данила Ч. сказав: «Мені так сподобалися ваші заняття, я відкрив багато нового для себе, зрозумів, у чому ми припускалися помилок при вихованні свого сина. Тепер у нас вдома сприятлива атмосфера, і нашу сім'ю можна назвати щасливою».

Багато в чому цьому сприяло те, що на заняттях були присутні батьки Данила та Діми. На жаль, тато Микити Б., хоч і виявив бажання відвідувати заняття, був далеко не на всіх заняттях, також посилаючись на брак часу.

Мама Микити О. брала участь неактивно, явно засмучуючи свою дитину. На закінчення вона висловилася про те, що заняття не принесли для їхньої сім'ї нічого нового, відносини між членами сім'ї залишилися колишніми і відрізняються відсутністю розуміння один одного.

На наш погляд, найбільш ефективними формами роботи були дискусії, тому що кожен висловлював свою думку і всією групою знаходили найбільш оптимальне вирішення проблеми: програвання педагогічних ситуацій, тому що з боку можна краще побачити та усвідомити помилки, яких ти сам припускаєшся; спільні заняття з дітьми – зближують батьків та дітей, допомагають краще зрозуміти одне одного.

З метою виявлення ефективності впровадженої нами корекційної програми було проведено контрольний етап за методиками констатуючого етапу дослідження.

Складемо порівняльну діаграму психологічного розвитку дітей на констатуючому та контрольному етапах.

Умовні позначення:

А – дані про психологічний розвиток на констатуючому етапі;

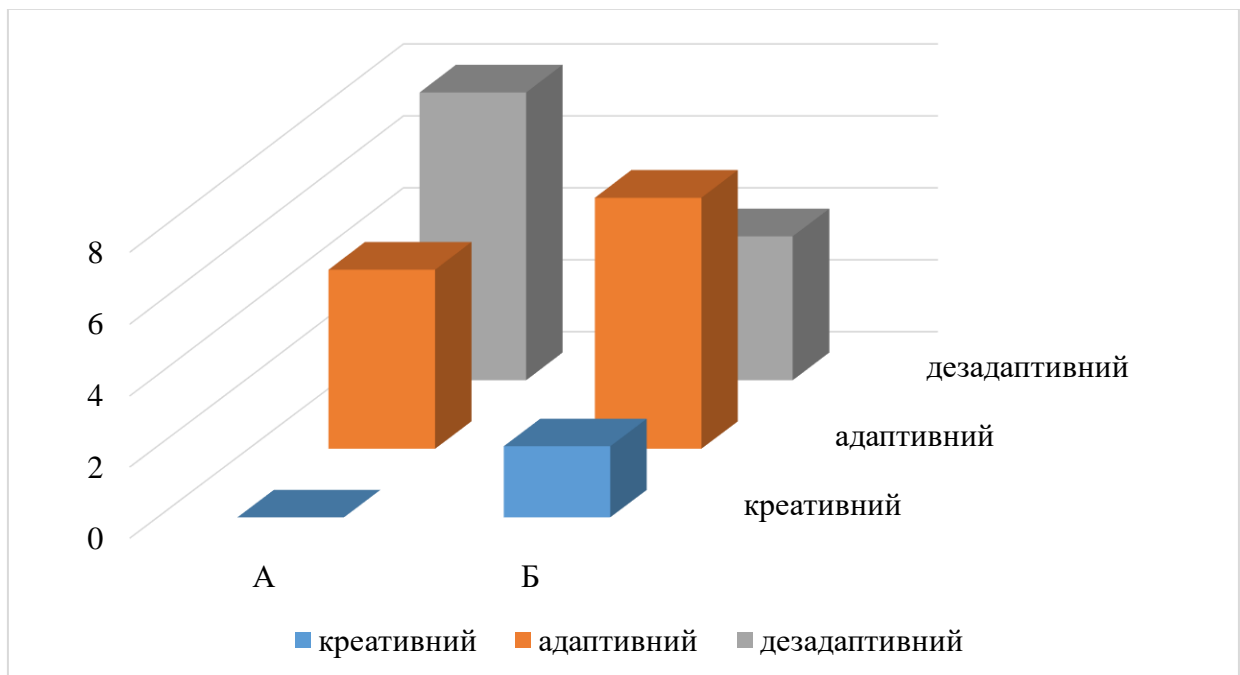
Б – дані та психологічний розвиток дітей на контрольному етапі;

По вертикалі відзначаємо кількість дітей у групі.

Аналіз рис. 2.2 «Порівняльної діаграми психологічного розвитку дітей на констатуючому та контрольному етапах дослідження» показує позитивні результати корекційної роботи з подолання порушень дитячо-батьківських відносин.

На контрольному етапі дослідно-експериментальної роботи виявлено поліпшення рівня психологічного розвитку Рити М. відсутні. Отже, Рита М. інтерпретується як носій середнього рівня психологічного розвитку

(адаптивного рівня), хоча на контрольному етапі результати дослідження інтерпретувалися як носій дезадаптивного рівня психологічного розвитку.

Рис. 2.2 Порівняльна діаграма психологічного розвитку дітей на констатуючому та контрольному етапах дослідження

Також поліпшення психологічного розвитку виявилось у Дмитра Д. та Данила Ч.

Дмитро Д. перестав ображатися з будь-якого приводу і лякатися всього, що його оточує. Отже, дві ознаки за шкалою Р. Сірса у хлопчика відсутні. Таким чином, психологічний розвиток Діми Д. знаходиться на високому рівні – креативному, тоді як на констатуючому етапі у хлопчика виявився адаптивний рівень психологічного розвитку.

Данило Ч. став більш зосередженим, тобто десята ознака за шкалою Р. Сірса у Дані відсутня. На контрольному етапі дослідно-експериментальної роботи психологічний розвиток Дані перебуває на середньому – адаптивному рівні, тоді як у констатуючому етапі його психологічний розвиток перебував на дезадаптивному рівні.

Проаналізуємо, чому не виявилось покращення психологічного розвитку інших дітей експериментальної групи. На нашу думку, для

ефективності корекційної роботи потрібна присутність обох батьків. У нашому випадку від занять відмовилися татусі Дарини І., Лізи П., Микити О., близнюків Олексія Р. та Даші Р., Олега А., Всеволода С., що зрештою не призвело до суттєвих змін дитячо-батьківських відносин, як наслідок, до вдосконалення психологічного розвитку дітей. До того ж мати Микити О. неохоче брала участь у пропонованих заходах, а іноді й зовсім відмовлялася від участі в них. Для сім'ї Микити О. потрібна індивідуальна корекційна робота. Також не виявилось поліпшень у психологічному розвитку Микити Б., Олі Б., та Аріни С. На нашу думку, причиною цього є необхідність індивідуальної роботи з дітьми та консультування сім'ї. Що стосується Кирила Т., психологічний розвиток якого залишився на колишньому – адаптивному рівні, то причиною цього, як з'ясувалося, стало домінування в сім'ї бабусі, яка також запрошувалася на корекційні заняття, але відмовилася від відвідувань.

Загалом ми можемо зробити висновок, що спостерігається позитивна динаміка психологічного розвитку дітей внаслідок поліпшення дитячо-батьківських відносин.

Таким чином, дитячо-батьківські відносини впливають на психологічне здоров'я дітей, а їх порушення призводять до дитячого психологічного нездоров'я, що підтверджує висунуту нами гіпотезу.

Висновки до розділу

Дослідно-експериментальна робота з виявлення особливостей впливу дитячо-батьківських стосунків на психологічний розвиток дітей складається з наступних етапів:

1 етап – констатуючий: на цьому етапі нами проведено анкетування батьків, під час якого проводилося ознайомлення з медичною карткою.

Нами проведені бесіди з батьками, де з'ясовувалося думка батьків про взаємини в сім'ї, конфлікти, їх частоту, способи вирішення, прийняті покарання та заохочення з боку дорослих, реакцію дитини на них, а також про особливості дитини, що хвилюють батьків.

2 етап – формуючий: на даному етапі розроблено корекційну програму з подолання виявлених у ході констатуючого етапу порушень дитячо-батьківських відносин. Розроблена корекційна програма реалізована з дітьми та батьками, у сім'ях, у яких виявлено порушення дитячо-батьківських відносин.

3 етап – контрольний: на даному етапі реалізовано діагностику дитячо-батьківських відносин та психологічного розвитку дітей, з якими проведено корекційну роботу, за методиками констатуючого етапу, а також дано порівняльний аналіз контрольного та констатуючого етапу дослідно-експериментальної роботи.

У дослідно-експериментальній роботі було досліджено 24 дитини (та їх сім'ї), що становлять склад групи. Ми з'ясували (за словами батьків), що у більшості сімей (13) спостерігаються конфлікти, сварки, напружені стосунки між дітьми та батьками.

На формуючому етапі дослідно-експериментальної роботи нами розроблено корекційну програму з формування дитячо-батьківських відносин та реалізована на практиці.

ВИСНОВКИ

Сімейні стосунки як найважливіша детермінанта психологічного розвитку дитини можуть бути визначені такими інтегративними показниками:

- батьківська позиція, яка визначається характером емоційного прийняття дитини, мотивами та цінностями виховання, образом дитини, образом себе як батька, моделями рольової батьківської поведінки, ступенем задоволеності батьківством;

- тип сімейного виховання, що визначається параметрами емоційних відносин, стилем спілкування та взаємодії, ступенем задоволення потреб дитини, особливостями батьківського контролю та ступенем послідовності у його реалізації;

- образ батька як вихователя та образ системи сімейного виховання у дитини. В останній чверті ХХ ст. у суспільній свідомості основою є перегляд концепту дитячо-батьківських відносин у напрямку дедалі більшого врахування позиції самої дитини як активного творця цих відносин.

До вищого рівня психологічного розвитку – креативного – можна віднести дітей із стійкою адаптацією до середовища, наявністю резерву сил для подолання стресових ситуацій та активним творчим ставленням до дійсності. Такі діти не потребують психологічної допомоги.

До середнього рівня – адаптивного – віднесемо дітей, загалом адаптованих до соціуму, тобто за результатами діагностичних перевірок виявляють лише окремі ознаки дезадаптації, трохи підвищену тривожність. Такі діти можуть бути віднесені до групи ризику, оскільки не мають запасу міцності психологічного здоров'я та потребують групових занять профілактично-розвивальної спрямованості.

До нижчого рівня – назвемо його асимілятивно-акомодативним (дезадаптивним) – віднесемо дітей з порушенням балансу процесів асиміляції та акомодативних засобів. За результатами діагностичних перевірок такі діти виявляють багато ознак дезадаптації та сильно підвищену

тривожність. Діти, віднесені до цього рівня психологічного здоров'я, потребують індивідуальної корекційної роботи.

Отже, у роботі теоретично обґрунтовано психолого-педагогічні особливості психологічного розвитку дітей та дитячо-батьківських відносин. У дослідно-експериментальній роботі ми реалізували методику Є. Хаммера «Малюнок сім'ї» та методику виявлення рівня психологічного розвитку дітей за шкалою тривожності Р. Сірса.

У результаті діагностики сімейних відносин дітей ми виявили 15 сімей з порушеннями дитячо-батьківських відносин та 9 сімей, де таких порушень не спостерігається.

Методика діагностики рівня психологічного розвитку дітей Р. Сірса показала порушення психологічного здоров'я у 17 дітей групи, з них у 9 дітей спостерігається адаптивний рівень психологічного розвитку, тобто середній рівень, у 8 дітей спостерігається дезадаптивний рівень психологічного розвитку, тобто низький рівень. Високий рівень психологічного розвитку, або креативний рівень спостерігається у 7 дітей.

Аналіз зведеної таблиці обстеження за допомогою анкетування батьків, методики «Малюнок сім'ї» Є. Хаммера та методики діагностики психологічного розвитку Р. Сірса показує, що з 9 дітей, у сім'ях яких відсутні порушення дитячо-батьківських відносин, лише у трьох дітей зафіксовано середній рівень (адаптивний) психологічного розвитку. Інші 6 дітей психологічно здорові і мають креативний рівень психологічного розвитку.

Навпаки, діти, у сім'ях яких виявлено порушення дитячо-батьківських відносин психологічно нездорові. Лише в одній дитині виявлено креативний рівень психологічного розвитку.

Вже за результатами констатуючого етапу дослідно-експериментальної роботи ми можемо зробити висновок, що порушення дитячо-батьківських відносин спричиняють психологічне нездоров'я дітей.

Для корекційної роботи з подолання порушень дитячо-батьківських відносин розроблена корекційна програма, яка включає 4 етапи і складається з 10 занять. На практиці дана програма була повністю реалізована.

Ефективність розробленої корекційної програми показують результати діагностики на контрольному етапі дослідно-експериментальної роботи за методиками констатуючого етапу.

Батьки чотирьох дітей висловилися про покращення дитячо-батьківських відносин та краще взаєморозуміння в сім'ях.

Порівняльний аналіз показав видимі покращення у психологічному здоров'ї дітей експериментальної групи. Зокрема в однієї дитини спостерігається креативний рівень психологічного розвитку (на констатуючому етапі – адаптивний рівень), у двох дітей – адаптивний рівень (на констатуючому етапі – дезадаптивний рівень).

Отже, розроблена корекційна програма, за якою проводилася психокорекційна робота, ефективна.

Таким чином, у роботі вирішено поставлені завдання та досягнуто мети дослідження, гіпотезу підтверджено.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Багно Ю. М. Виклики сьогодення у підготовці майбутнього вчителя початкових класів. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія Педагогічні науки.* № 2. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2020. С. 152–157.
2. Бік О. Я. Компетентнісний підхід у підготовці соціальних працівників до роботи з дітьми із сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія Педагогічні науки.* № 2. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2020. С. 177–182.
3. Буленко Т. В. Соціально-психологічні основи функціонування сучасної молоді сім'ї. *Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки.* № 9. Луцьк, 2010.
4. Васянович Г. М. Мотиваційний компонент та навчальна діяльність молодших школярів. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Черкаси, 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 50–52.
5. Галич О. І. Характеристика змісту компонентів готовності до успішного навчання в школі. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Черкаси, 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 53–55.
6. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навч. посіб. Київ: Академія, 2004.
7. Гребенюк О. М. Виховання екологічної компетентності у майбутніх педагогів. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Черкаси, 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 24–25.
8. Дакуша Л. М., Адамович О. В. Взаємозв'язок схильності до деструктивної поведінки та емоційного інтелекту підлітків. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2021. Випуск 4. С. 77–84.

9. Ерік Фромм. Мати або бути? / Пер. з англ. Г. В. Яновська. Харків: «КСД», 2020. 304 с.
10. Єжова О. О., Кириченко В. І., Тарасова Т. В., Федорченко Т. Є., Оржеховська В. М. Формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу : посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 172 с.
11. Здоровець О. М. Методи саморегуляції поведінки в стресових ситуаціях. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій* : [зб. наук. ст.]. № 3 (41), Спецвипуск. Київ : КІБіТ, 2019. С. 130–131.
12. Зобенько Н. А. Психологічна компетентність вчителя школи в контексті викликів сучасності. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 27–28.
13. Каламаж Р. В. Самоставлення як складова частина емоційно-оцінного компонента Я-концепції. *Психологічні перспективи*. Випуск 15, 2010. С. 72–81.
14. Кісарчук З. Г. Психологічна допомога сім'ї : навч. посіб. : у 3 кн. Київ : Главник, 2006.
15. Ковтун Є. Формування медійних та інформаційних навичок у дітей дошкільного віку. *Інфомедійна грамотність - невід'ємна складова навчального процесу закладу вищої освіти* [Текст] : зб. ст. Київ : Академія Української преси, 2021. С. 182–186.
16. Козловська Е. В. Психологічна готовність молодого подружжя до гармонізації стосунків : дис. канд. психол. наук. Київ, 2010.
17. Козубовська І. В. Природа девіантної поведінки неповнолітніх. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2018. Вип. 1. С. 101–104.
18. Козубовський Р. Девіантна поведінка неповнолітніх як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 31. С. 74–76.

19. Котелянець Ю. С. Філософські та психолого-педагогічні основи творчої активності дітей старшого дошкільного віку. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія Педагогічні науки*. № 2. Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2020. С. 231–237.
20. Коцюба О. Є. Психологічні механізми та засоби вольової саморегуляції особистості. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. № 3 (41) Спецвипуск. Київ : КІБіТ, 2019. С. 131–132.
21. Кравченко Т. В. Сім'я як соціальне середовище формування та розвитку дитячої особистості. *Науковий вісник Миколаївського державного університету. Педагогічні науки*. Миколаїв, 2004. Вип. 8. С. 259–263.
22. Левченко Г. Т. Проблема залежної та созалежної поведінки у світлі актуальності сьогодення. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. № 3 (41) Спецвипуск. Київ : КІБіТ, 2019. С. 134–135.
23. Логінова А. В. Напрямки формування у дітей різновікових груп інтересу до пізнання природи. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 166–168.
24. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 304 с.
25. Манілов І. Ф. Визначення рівня сугестивності соціально дезадаптованих підлітків. Психологічні критерії соціальної дезадаптації дитини: колективна монографія. Київ: Педагогічна думка, 2019. С. 49–61.
26. Мелашенко Ю. П. Вплив емоцій на конгруентність поведінкових проявів особистості. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. № 3 (41), Спецвипуск. Київ : КІБіТ, 2019. С. 136–137.
27. Мураненко К. Ю. Роль сім'ї у формуванні девіантної поведінки дитини. *Psychological journal*, №3 (23). 2019. 13 с.
28. Нікітська Ю. М. Професіоналізм педагога як чинник розвитку сучасного освітнього простору. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в*

постнекласичній парадигмі : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 28–29.

29. Ніколаєску І. О. Кольоротерапія як засіб розвитку творчої уяви дітей старшого дошкільного віку. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 165–166.

30. Нінова Т. С. Формування професійної екологічної компетентності майбутніх учителів початкової школи. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 30–31.

31. Панченко О. О. Формування знань про природу у дітей дошкільного віку засобами усної народної творчості. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 153–155.

32. Пірен М. І. Конфліктологія : підручник. Київ : МАУП, 2003. 360 с.

33. Польовий О. Основні умови успішної комунікації. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. № 3 (41), Спецвипуск. Київ : КІБіТ, 2019. С. 100.

34. Психологічні механізми ресоціалізації осіб з девіантною поведінкою в умовах суспільних змін : монографія / Максимова Н. Ю., Грись А. М., Манілов І. Ф., Литвинчук Л. М., Рябовол Т. А., Філоненко Л. А., Максим О. В., Щербина-Прилука В. М.; за ред. Н. Ю. Максимової. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2018. 272 с.

35. Семенютенко Т. М. Сутність та компонентний склад особистісного самоствердження в ранньому юнацькому віці. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 48–50.

36. Степаненко В. І. Наукові підходи до трактування сутності і змісту девіантної поведінки на базі гіперздібностей. Харків, 2018.

37. Троценко Л., Комар Т. Психологічні чинники та механізми дослідження гендерних особливостей підлітків щодо їх уявлень про щастя. *Молодий вчений*. Випуск 1(89), 2021. С. 33–37.
38. Федоренко Р. П. Психологічний практикум з консультування: зміст, прийоми, технології : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Р. П. Федоренко, К. І. Шкарлатюк. Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2012. 200 с.
39. Федоренко Р. П. Психологія молодого сім'ї та сімейна криза : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 168 с.
40. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї : навч. посіб. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 364 с.
41. Франкл В. Е. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. з англ. О. Замойська. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2018. 159 с.
42. Холмогорова А. Б. Сімейні фактори депресії [та ін.]. *Питання психології*. 2005. № 6. С. 63–71.
43. Храпачевська В. О. Психологічні особливості мотивації до навчання у молодших школярів. *Вісник Київського інституту бізнесу та технологій*. № 3 (41), Спецвипуск. Київ : КІБіТ, 2019. С. 144–145.
44. Шпак В. П. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до реалізації концептуальних засад педагогіки партнерства у новій українській школі. *Розвиток професіоналізму сучасного педагога в постнекласичній парадигмі : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 9-10 квітня 2019 р. Черкаси, 2019. С. 138–140.*

Додаток А

**Методика рівня психологічного розвитку дітей за шкалою тривожності
Р. Сірса**

Прізвище, ім'я дитини	Вкажіть номер ознаки
Іванова Маша	3,6,7
Петров Саша	1

Ознаки за шкалою Р. Сірса

- Часто напружений, скований.
- Часто гризе нігті. Смокче палець.
- Легко лякається.
- Надчутливий.
- Плаксивий.
- Часто агресивний.
- Образливий.
- Нетерплячий, не може чекати.
- Легко червоніє, блідне.
- Має труднощі у зосередженні, особливо у екстремальній ситуації.
- Метушливий, багато зайвих жестів.
- Потіють руки.
- При безпосередньому спілкуванні важко починає працювати.
- Надмірно голосно чи надмірно тихо відповідає на питання.

Обробка результатів: 1-4 ознаки – слабка тривожність; 5-6 ознак – виражена тривожність; 7 ознак і більше – висока тривожність.

Додаток Б

Методика інтерпретації малюнквого тесту за В. К. Лосєвої

Найбільш достовірними вважаються такі особливості малюнка сім'ї: відстань між окремими членами сім'ї, послідовність їхнього зображення, склад намальованої сім'ї, відмінності зображень членів сім'ї за величиною. Якщо на малюнку сім'ї руки кожного (чи одного) члена сім'ї неоднакові, можна припустити, що особливості характеризують стиль спілкування конкретних членів сім'ї (у нашому випадку такі особливості інтерпретуються так, як і малюнок людини). Доцільно порівняти промальовування рук у малюнках людини та сім'ї, тобто зіставити стиль спілкування батьків та дитини).

У процесі виконання завдання рекомендується звертати увагу на паузи, повернення до вже намальованих фігур, виправлення, надмірне штрихування, спонтанні висловлювання.

Відстань між фігурами відображає реальну емоційну дистанцію кожного члена сім'ї стосовно дитини, один до одного (з точки зору самої дитини).

Бар'єри (члени сім'ї зображуються роз'єднані різними предметами) свідчать про емоційну роз'єднаність, конфліктність сімейних відносин.

Порядок зображення. Найбільш інформативним є те, кого з членів сім'ї дитина зображує першого. Як правило, це або найбільш емоційно значущий член сім'ї, або член сім'ї, якого дитина боїться, але шанує.

Уточнити, з яким емоційним ставленням пов'язане зображення першим того чи іншого члена сім'ї, дозволяє аналіз малюнка загалом.

Якщо дитина малює себе в безпосередній близькості до зображеного першого члена сім'ї, який при цьому ретельно промальований, декорований, можна припустити, що саме до нього дитина найбільше прив'язана. У тому випадку, коли дитина малює себе на віддалі від першого зображеного члена сім'ї, намальованого до того ж схематично або редуковано, взагалі не малює себе або зображує останнім, то, швидше за все, з цим членом сім'ї у нього пов'язані негативні емоції, на яких він свідомо чи несвідомо акцентує свою увагу.

Якщо першою дитина зображує себе, швидше за все, вона сприймає себе як центр уваги, вважає головною в сім'ї. За такої ситуації власне зображення значно відрізняється від інших за ступенем деталізованості, ретельності промальовування, декорованості. В інших випадках – якщо в малюнку є показники особистісного неблагополуччя дитини – необхідно уточнити, чи таке зображення не виконує функцію компенсації.

Зображення першими різних предметів, а не людей розглядається як захист від неприємного завдання. Це свідчить про неблагополуччя у сімейній ситуації або про недостатню довіру дитини до експериментатора. Якщо останньою малюється постать матері, то найчастіше це говорить про негативне ставлення дитини до неї. Зображення останніми інших членів сім'ї не інтерпретується як такі відносини.

Склад сім'ї. Зображення всієї сім'ї розглядається як один із показників сприятливої сімейної ситуації, але може свідчити про неї лише у поєднанні з іншими показниками непорушених сімейних відносин. Присутність на малюнку дорослих, що не проживають у сім'ї (як правило, бабуся або дідусь) може свідчити про незадоволеність дитини сімейними відносинами, про їх конфліктність.

Зображення дітей, що не входять до сім'ї, розглядається як прояв почуття самотності в сім'ї, нестачі уваги.

Включення в малюнок тварин, що не живуть у будинку (як правило, пухнастих і м'яких) інтерпретується так само, як і розширення сім'ї за рахунок дітей. З тією лише різницею, що тут можна припустити у дитини виражену потребу у тепліших емоційних відносинах, тоді як включення до малюнку дітей свідчить, швидше за все, про потребу спілкування на рівних.

Відсутність зображення якогось члена сім'ї (або редуковане його зображення) може бути пов'язане з негативними емоціями щодо нього, конфліктними відносинами дитини з ним. Часто на малюнку відсутні брати та сестри, що пов'язано з конкурентністю у відносинах із ними.

Якщо відсутнє зображення самої дитини, це свідчить про емоційне неприйняття дитини на сім'ї, почуття знедоленості в ній.

Так само інтерпретується відсутність зображення членів сім'ї (дитина малює себе однією або з кимось іншим, що не входить до сім'ї). Ці варіанти відрізняються ставленням дитини до такого заперечення. У разі відсутності зображення дитини можна припустити, що вона відчуває провину через те, що не приймається членами сім'ї. В іншому випадку дитина звинувачує сім'ю, що призводить до дуже драматичної ситуації: дитина і злиться, і ображається на своїх батьків, і любить їх (часто така суперечливість емоцій знаходить вихід у агресивних тенденціях, негативній демонстративності).

Зображення різних фігур на різних сторонах аркуша або на різних аркушах сприймається як показник ворожості між «роз'єднаними» членами сім'ї.

Відмова малювати сім'ю (за умови гарного контакту експериментатора з дитиною) свідчить про надмірну емоційну напругу дитини у зв'язку з сімейною ситуацією, тенденції до витіснення цих відчуттів.

Розмір фігур. Неадекватно велике зображення якогось члена сім'ї може свідчити про його домінантність. Таке домінування може викликати в дитини негативне ставлення, і тоді малюнку зустрічаються інші показники такого відношення (наприклад, штрихування цієї фігури).

Неадекватно велике зображення дитиною себе інтерпретується як почуття своєї значимості. Однак якщо в малюнку є вказівки на неблагополучну сімейну ситуацію, особистісні труднощі дитини, то швидше за все зображення свідчить про потребу дитини у визнанні своєї значущості.

Зображення себе неадекватно маленьким свідчить про порушені сімейні стосунки, емоційну залежність, почуття невпевненості в дитини, про потребу у турботі.

Зображення неадекватно маленьким якогось члена сім'ї сприймається як показник порушених відносин дитини з нею, які відчуються стосовно нього негативних емоцій.

Вираз обличчя намальованих членів сім'ї може бути відображенням почуттів дитини до них або уявлення дитини про те, як вони до неї ставляться.

Виправлення. Стирання намальованих фігур, повернення до їх доопрацювання свідчить про значущість для дитини того чи іншого члена сім'ї. Однак така значимість може бути як позитивною, так і негативною. Якщо доопрацювання не призвели до поліпшення результатів, це, як правило, свідчення негативних, конфліктних відносин, що викликає емоційне напруження.

Паузи перед малюванням тієї чи іншої постаті також розглядаються як показник конфліктності відносин дитини з членом сім'ї.

Розташування фігур на лінії основи, проведення ліній під малюнком можуть розглядатися як симптоми тривожності дитини. В деяких випадках також може бути інтерпретовано і надання переваги на малюнку речей (проти людей).

Додаткова інформація. Додаткову інформацію про сімейні стосунки можна отримати запропонувавши дитині розфарбувати малюнок сім'ї. Збіг кольорів при розмальовуванні розцінюється як показник емоційно близьких відносин дитини з членом сім'ї.

Додаток В

Корекційна програма з подолання порушень сімейних відносин

Етапи	Форми та зміст роботи	
	Батьки	Діти
<p>1. Пропедевтичний етап.</p> <p>Мета:</p> <ul style="list-style-type: none"> – подолання тривожності та напруженості у відносинах між батьками та дітьми; – підвищення впевненості у власних силах; – усунення негативних емоцій (1 заняття). 	<p>Спільні дитячо-батьківські заняття:</p> <p>1. Знайомство з батьками та дітьми у колі: усі учасники встають у коло та беруться за руки. Ведучий пропонує кожному назвати себе і розповісти про себе те, що вважає за важливе, щоб знали про нього інші (ким працює, чим любить займатися і т.д.).</p> <p>2. Психологічні ігри та вправи, спрямовані на релаксацію – «Компліменти», «Чарівний клубок».</p>	
<p>2. Вступний етап.</p> <p>Мета : підвищити психолого-педагогічну грамотність батьків; розвивати вміння, направлені на спілкування дітей із батьками (3 заняття).</p>	<p>1. Вивчення психолого-педагогічної літератури.</p> <p>2. Перегляд відеофільмів.</p> <p>3. Батьківські збори на тему: «Ми та наші батьки. Сімейні лінії».</p>	<p>1. Проведення етичних розмов на теми: «Сімейні свята», «Як бути чемним».</p> <p>2. Малюнки дітей, що відображають сім'ю.</p> <p>3. Складання оповідань про сім'ю.</p>
<p>3. Розвиваючий етап.</p> <p>Мета: формувати вміння спілкуватися з дітьми, будувати правильні взаємини, оцінювати дітей відповідно до їх можливостей. Сприяти усуненню тривожності у дітей через спільну діяльність з батьками (4 заняття).</p>	<p>1. Дискусії: «Роль батьківських очікувань. Що вони можуть спровокувати та породити у дітей?», «Як наші страхи стають страхами наших дітей».</p> <p>2. Створення та вирішення педагогічних ситуацій.</p> <p>3. Складання характеристик своєї дитини.</p>	<p>1. Вправа «Розкажи свої страхи».</p> <p>2. Малювання на тему «Розкажи свій страх».</p>

	Спільні дитячо-батьківські заняття. Виготовлення виробів із природного матеріалу. Психологічні ігри: «Сіамські близнюки», «Сліпий і провідник».	
4.Контрольно-оцінний етап. Мета: Аналіз взаємовідносин, емоційного контакту між дітьми та їх батьками (2 заняття)	Дискусії на тему: «Як змінилися стосунки в сім'ях після занять»	Виготовлення подарунків для батьків
	Спільне спортивне свято «Наша дружна сім'я»	

Додаток Г

Лекція для батьків на тему «Яка ваша дитина від чотирьох до п'яти років»

Від чотирьох до п'яти дитина ще більше може зробити, ніж вона вміла вже до чотирьох. Як вона вважає, то, мабуть, все. І, продовжуючи самостверджуватись, малюк, щоб пустити нам пилітку в очі, приписує собі якості та властивості, якими ще не володіє, але дуже б хотів мати, чудово розуміючи всю їхню цінність. І, ніби досвідчений окомиллювач, твердить весь час, що він – самий, самий... Він найсильніший, найсміливіший, найспритніший, коротше – всемогутній. Ми – ніхто... Або подібні лише до його тіні. Він – самий, самий... Він, звичайно, а не ми...

Малюк настільки входить у таку роль, що ображається, коли йому не вірять. Він щиро вважає, що такий. І якщо в цьому є хоч частка правди, і він справді випереджає багатьох, тим самим задовольняючи своїх близьких, то це привід, щоб похизуватися, підняти себе у власних очах, а головне, в очах своїх батьків.

Щоб повернути до себе своїх батьків, малюк здатний на будь-які трюки, аж до примх та продуманих істерик, завуальованих фраз та виразних натяків. І це, незважаючи на те, що він уже засвоїв моральні норми.

У чотири роки у дитини може проявитися її перша закоханість, найвнішою і чистішою за яку не знайти. Малюк не ховає свою окриленість, а виставляє яскравість почуття напоказ, то бурхливо радіючи, то невтішно піддаючись смутку. У чотири роки найзапекліший шибеник, побачивши дівчинку, яка подобається йому, здатний перетворитися раптом на «пайхлопчика», а юна пустунка у ластовиння, тільки для того, щоб його зачарувати, опустить погляд і вразить всіх лагідністю і скромністю. У чотири роки... Так, у чотири роки наше маля настільки всемогутнє, що рожевий колір затьмарює інші. Дитина рухається життям на білому коні.

І раптом, раптом, раптом... якась метаморфоза. Малюк раптово перериває біг і озирається на всі боки без колишніх рожевих окулярів. І... ніби прозріває. Він бачить сірість навколишнього світу... і в цій сірості себе... І, ніби протверезівши, він, вражений власною недосконалістю, впадає несподівано в іншу крайність: з всемогутнього, ставши приземленим і сумнівним навіть у дрібницях. Виявляється, що між ним, теперішнім, і дорослим, навряд чи тільки одна марафонська дистанція, а якщо й одна, то непереборна. І Ваша дитина застигає на роздоріжжі, не в силах сховати невпевненість і боязкість.

Малюк переступив поріг сором'язливості. Він на порозі одного з найважливіших етапів повноцінного розвитку дитини. Зазвичай це починається в п'ять років.

Тепер він мало пишається успіхами, а переважно соромиться недоліків, сам зневажаючи у собі боягузтво, жадібність, брехню. Все це підтверджує те, що Ваша дитина – на якісно новому рівні розвитку у питаннях розуміння себе

і формується як особистість. Зелений плід став перетворюватися на стиглий, бутон – на квітку, що розкрила пелюстки.

Малюк так, як і раніше, весь в емоціях, то спалахує, то згасає. Але він уже вміє приховувати образи і навіть стримує сльози чи страх.

У п'ять років у дітей зазвичай пік страхів перед казковими персонажами. Їм не дає заснути спокійно то Змій Горинич, то Кощій. Малюк боїться неприємних сновидінь і, як і раніше, темряви.

Використовуючи свій невеликий досвід життя, дитина тікає від собаки і не увійде тепер, як раніше, до річки, доки не знатиме, яка глибина. У будь-якому побаченому нею вогнику від сірника або від сигари йому мерехтить пожежа.

Малюк боїться нападу, злодіїв... Але найбільше його мучить страх, який майже неможливо обминути, – страх покарання батьками за витівки та пустощі. Як жаль, що батькам не до пустощів.

Від чотирьох років до п'яти у багатьох малюків зазвичай з'являються стереотипи їхньої статевої поведінки, чоловічої чи жіночої, що найбільше відображається у грі. І якщо дівчатка віддають перевагу тихим, «сімейним», без виплеску емоцій ігор, то хлопчикам необхідні азарт, змагання, технічні засоби.

Зазвичай цей вік – вік початку статевої ідентифікації дитини. При цьому романтична любов до батьків ще не пройшла, і дівчатка, як і раніше, шалено люблять татусів, а хлопчики не можуть відвести закоханих очей від мам. І ревності більшості дітей до батьків ще тепліють десь у їхній душі. Крім ревностей малюк відчуває заздрість, найчастіше до когось із дітей у сім'ї.

Вже у чотири дитина не може обходитися без ровесників. Все життя малюка тепер у грі. Сюжетно-рольові групові ігри дедалі частіше виступають на перший план. І він у них головний режисер, не лише виконавець. Роль дорослого у грі до п'яти років дитини майже зникає. Налагоджуються стосунки з однолітками. Граючи, Ваша дитина вчиться співпрацювати та вирішувати конфлікти, намагається залагодити непорозуміння та сварки. Вона навчається програвати і перемагати та підкорятися більшості навіть тоді, коли має власну думку.

Гра нагадує школу життя. Вона нерідко змушує малюка переживати емоції та почуття, які насправді він не зустрів. І якщо їх тепер доведеться випробувати, він знає, що це таке, як ними керувати.

У грі зазвичай формується самооцінка малюка. До п'яти років він знає собі ціну. І, спостерігаючи за грою, вже відомо: дитина лідер чи ні, у чому слабкість її характеру, у чому сила.

Вже у чотири роки діти сприймають себе часто окремо від батьків. До п'яти років дистанція «дитина – дорослі» набагато збільшується, оскільки фізична близькість слабшає прямо на очах, проте вона замінюється порозумінням між дітьми та їхніми батьками, заснованими на партнерстві та налагодженні дружніх взаємин.

У чотири з половиною роки зазвичай починається стрибок у нервово-психічному розвитку дитини. Малюк крокує семимильними кроками і вражає всіх довкола, розумніючи просто на очах. Вже після п'яти років можна оцінити особливості інтелекту Вашої дитини та дати прогноз, якою вона буде у школі та надалі.

Найбільше вражають у цьому віці дитини її успіхи у засвоєнні рідної мови. До п'яти років словниковий запас перевищує дві тисячі слів. У ньому виникають абстрактні поняття. Малюк намагається осягнути зміст загальних категорій, зрозуміти, що означає щастя, справедливість, ніжність, вірність і любов.

Дитині хочеться осмислити значення слів, пояснити їх походження. Його цікавить звукова форма слова, її мелодія та музичність. Маля годинами може видозмінювати слово, «вишукуваючи» нові. «Грає» римами. Але це не поезія. Зазвичай рима не підходить до змісту, вона лише по-особливому звучить.

Крім простих речень у мовленні дитини з'являються і складнопідрядні.

Малюк використовує сполучники та прийменники, змінює місцями частини мови. Досить часто утворює запитання і може ставити питання-передбачення: що буде? Він також ставить питання, навіщо і для чого? І цими питаннями намагається вирішити глобальні проблеми. Він хоче знати, що добре, що погано і чому?

У п'ять років дитина вже розуміє пасивну конструкцію. Вона застосовує майбутній час, використовує минулий. Мова ускладнюється. Малюк засвоює правила граматики. Запам'ятовує літери. Може годинами декламувати вірші.

Від чотирьох до п'яти ще більш удосконалюється його образне, або символічне, мислення.

У п'ять років дитина знає своє ім'я, своє прізвище, свій вік. Вона може чітко назвати адресу і навіть пояснити, як краще і чим дістатися додому.

Маля вже здатне бути свідомо дисциплінованим і концентрувати свою увагу при виконанні завдання або грі, не відволікаючись через дрібниці.

Він вчиться рахувати. І навіть найнездібніший і нецікавий малюк дораховує до п'яти. Причому майже всі діти у цьому віці в межах цієї цифри можуть провести додавання та віднімання не помиляючись.

Дитина хоче навчитися писати літери, хоч би друкованим шрифтом, але це вдається не завжди. Малюк намагається читати вивіски вітрин.

Крім основних кольорів, дитина вже знає багато інших, хоча використовує їх вільно. Вона робить успіхи в малюванні та ліпленні. Її малюнки вже складні за сюжетом, а людина, окрім тулуба, рук та ніг, має майже справжнє обличчя: з очима, ротом та інколи з вухами. Етап «головонога» позаду.

У п'ять років дитина може починати вчитися грі на деяких музичних інструментах. У зв'язку з тим, що у Вашої дитини продовжує вдосконалюватися тонка моторика, малюк намагається спробувати в'язати та вишивати.

Дитина твердо знає, що означає праворуч, ліворуч, спереду і позаду. Все краще орієнтуючись у просторі, хоче зрозуміти, що таке час.

У п'ять років дитина вже розрізняє трикутник, прямокутник і квадрат і навіть скопіює прямокутник, але лише тоді, коли Ви зможете вгамувати її і посадити за стіл.

Від чотирьох до п'яти років малюк нагадує «вічний двигун», його майже не відрізнити від гіпердинамічної дитини. Сидить лише тоді, коли щось робить. Решта часу – «метушня». Він може рухатися 24 години на добу, «досліджуючи» все те, що потрапить на шляху, тому батькам необхідно замислитися про безпеку.

До п'яти років малюк набуває спритності, гнучкості, і вік «грації» його в розпалі. Рухи стають набагато досконалішими та естетичнішими. Особливо легко дається дитині гімнастика.

Він може стрибати на одній нозі, причому на правій чи лівій – байдуже. Йому доступні стрибки як у довжину, так і у висоту, і нічого не варто стрибати цілий день через скакалку.

Дитина, стоячи на одній нозі, здатна утриматися в рівновазі до чверті хвилини. І півхвилини у нього вистачає сил безперервно бігти не відпочиваючи.

Дитина дуже любить ігри з м'ячем і легко ловить м'яч. Велосипед вже необхідний не три-, а двоколісний. Вона може попросити купити ролики.

Зазвичай у такому віці дитина із задоволенням танцює.

Малюк процвітає в навичках: сам ретельно зашнуровує черевики і навіть може зав'язати шнурки, легко застібає та розстібає гудзики. Намагається берегти одяг, щоправда це вдається не завжди. Він на ньому «горить».

Вона може застеляти свою постіль. Їсть, користуючись столовими приладами, причому не тільки виделкою чи ложкою, а іноді навіть ножом. Використовує серветки. Перед їжею миє руки. Вміє користуватися гребінцем і носовою хустинкою.

Дитина із задоволенням готова допомогти батькам у прибиранні будинку чи миття посуду і може виконати одночасно до двох-трьох доручень одразу. Багато може і вміє. У п'ять років вже закладено фундамент інтелекту.